

**Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων**

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση & Δημόσιες Πολιτικές»**

**Ανοσοποιημένη Δημοκρατία & Πολιτειακή Παιδεία
Η περίπτωση της Ελλάδας**

Λυμπέρη Αφροδίτη

Κόρινθος, Ιανουάριος 2023

**University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International Relations**

**Master Program in
«Governance & Public Policies»**

**Immunized Democracy & Civic Education
The case study of Greece**

Afroditi Lyberi

Corinth, January 2023

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη της συγγραφέως και ο επιβλέπων, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Η δηλούσα

ΛΥΜΠΕΡΗ ΑΦΡΟΔΙΤΗ

Στη Μάρα μου και στον Νεκτάριο

Ευχαριστίες

Ευχαριστώ τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. Βανδώρο Σ. για τη διακριτική και θετική του υποστήριξη.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
Συνοτομογραφίες.....	9
Κεφάλαιο 1: Εισαγωγή.....	10
Κεφάλαιο 2: Η έννοια της ανοσοποιημένης δημοκρατίας.....	15
Κεφάλαιο 3: Πολιτικές πρόληψης της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού στην Ευρώπη και στην Ελλάδα.....	19
Κεφάλαιο 4 : Όψεις της πολιτειακής παιδείας	23
Κεφάλαιο 5 : Σημεία σύγκλισης μεταξύ των εννοιών της ανοσοποιημένης δημοκρατίας και της πολιτειακής παιδείας.....	28
Κεφάλαιο 6: Η πολιτική παιδεία στην Ελλάδα.....	30
6.1 : Σύντομη ιστορική αναδρομή της πολιτειακής παιδείας στην Ελλάδα.....	30
6.2 : Το ισχύον Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για την πολιτειακή παιδεία στην Ελλάδα.....	32
Κεφάλαιο 7 : Κριτική αποτίμηση των ΑΠΣ 2021 για το μάθημα της πολιτειακής παιδείας στην Ελλάδα.....	38
Κεφάλαιο 8 : Αντί επιλόγου.....	44
Βιβλιογραφία.....	46

Ανοσοποιημένη Δημοκρατία & Πολιτειακή Παιδεία Η περίπτωση της Ελλάδας

Περίληψη

Μια όψη της αμφισβήτησης και της κρίσης που διέρχονται το μεταπολιτευτικό σύστημα της Ελλάδας και οι πολιτικοί της θεσμοί, είναι η τάση βίαιης ριζοσπαστικοποίησης που συχνά οδηγεί στην ενδυνάμωση του πολιτικού εξτρεμισμού, είτε με τη μορφή της αριστερής τρομοκρατίας, είτε με τη μορφή νεοναζιστικών μορφωμάτων, όπως αυτού της Χρυσής Αυγής. Και μπορεί η καταδίκη της τελευταίας ως εγκληματικής οργάνωσης να νοηματοδοτήθηκε ως μια νίκη της Δημοκρατίας έναντι του φασισμού, αλλά σε καμία περίπτωση δε σήμανε και τη λήξη της πάλης ενάντια στη φασιστική απειλή, ιδιαίτερα για τις νεαρές ηλικίες που είναι οι πιο ευάλωτες. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει εάν και σε ποιο βαθμό το σύγχρονο ελληνικό σχολείο μέσα από την πολιτειακή παιδεία που παρέχει, ιδωμένη τόσο υπό το πρίσμα του αναθεωρημένου Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών του 2021 για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, όσο και από τις γενικότερες πρακτικές του, θα μπορούσε να λειτουργήσει «ανοσοποιητικά» κατά το μοντέλο δημοκρατίας που προτείνει ο Pedahzur, για την πρόληψη της βίαιης ριζοσπαστικοποίησης και του εξτρεμισμού των νέων. Μέσα από την κριτική αποτίμηση των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών διαπιστώνεται πως παρά τα βήματα προόδου που έχουν γίνει συγκριτικά με το παρελθόν, η πολιτειακή παιδεία που παρέχεται εξακολουθεί να μην καταφέρνει να εκπαιδεύσει επαρκώς τους νέους στη δημοκρατική πολιτειότητα και να τους ενδυναμώσει κριτικά, ώστε να αναπτύξουν ανθεκτικότητα απέναντι στις ακραίες και ριζοσπαστικές θέσεις, για λόγους που έχουν να κάνουν με τον τρόπο που διδάσκεται το μάθημα, την ανταπόκριση των διδασκόντων σε αυτό, την ευρύτερη κουλτούρα του σχολείου, αλλά και το έλλειμμα συνοχής της πολιτικής παιδείας με την ιστορική και θρησκευτική παιδεία, κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τη διαχείριση της ετερότητας στη σχολική κοινότητα.

Σημαντικοί Όροι: Ανοσοποιημένη Δημοκρατία, Πολιτειακή παιδεία, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, πρόληψη, βίαιος εξτρεμισμός, ριζοσπαστικοποίηση νέων

Immunized Democracy & Civic Education

The case study of Greece

Abstract

One aspect of the questioning and crisis that is passing through Greece's post-political system, but also its political institutions, is the tendency towards violent radicalization, which often leads to strengthening of political extremism, either in the form of left-wing terrorism or in the form of neo-Nazi formations, like that of Golden Dawn. However, even though the condemnation of the latter as a criminal organization was interpreted as a victory of democracy against fascism in no way did it mean the end of the fight against the fascist threat, especially for young people who are the most vulnerable. The purpose of this paper is to investigate whether and to what extent the contemporary greek school within the citizenship education it provides, seen both in the light of the revised 2021 Curricula for the subject of Social and Citizenship Education in Primary and Secondary Education, as well as its general practices, could function in an "immunizing" way according to the model of democracy proposed by Pedahzur, to prevent the violent radicalization and youth extremism. Through the critical evaluation of the new Curricula, it is found that despite the progress made compared to the past, the civic education provided still fails to adequately educate young people in democratic citizenship and empower them critically, so that they develop resilience against the extreme and radical positions, for reasons related to the way the course is taught, teachers' response to it, the wider culture of the school, but also the lack of coherence of political education with historical and religious education, mainly in issues concerning the management of otherness in the school environment.

Keywords: Immunized Democracy, Civic Education, Social and Citizenship Education, Curricula, preventing, violent extremism, youth radicalization

Συντομογραφίες

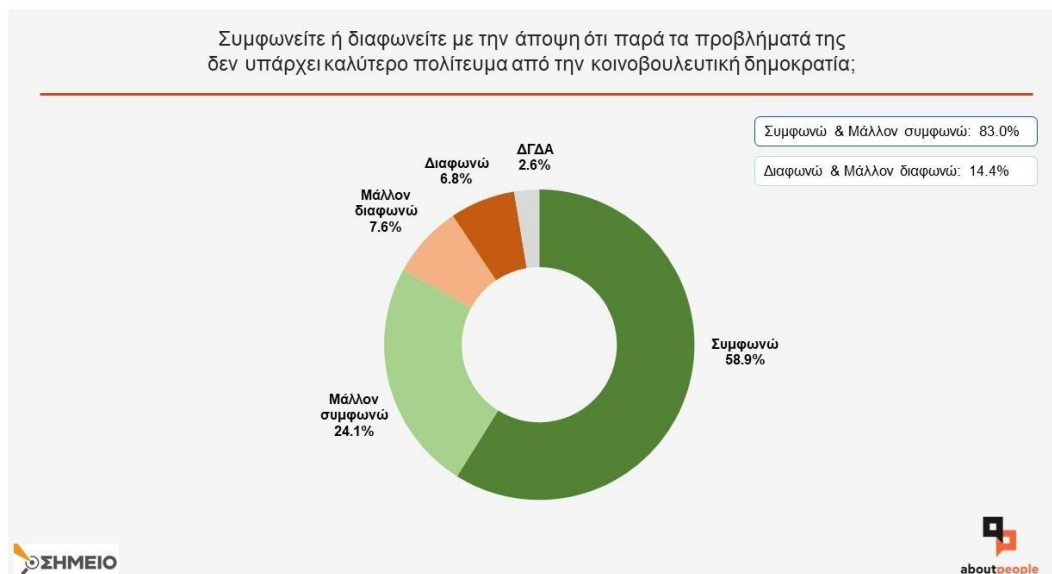
ΑΠΣ.....	Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών
ΑΠΘ.....	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
ΔΕΠΠΣ.....	Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών
ΕΠΑΛ	Επαγγελματικό Λύκειο
ΕΕ.....	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΙΕΠ	Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής
ΜΚΟ.....	Μη Κυβερνητική Οργάνωση
ΠΣ.....	Πρόγραμμα Σπουδών

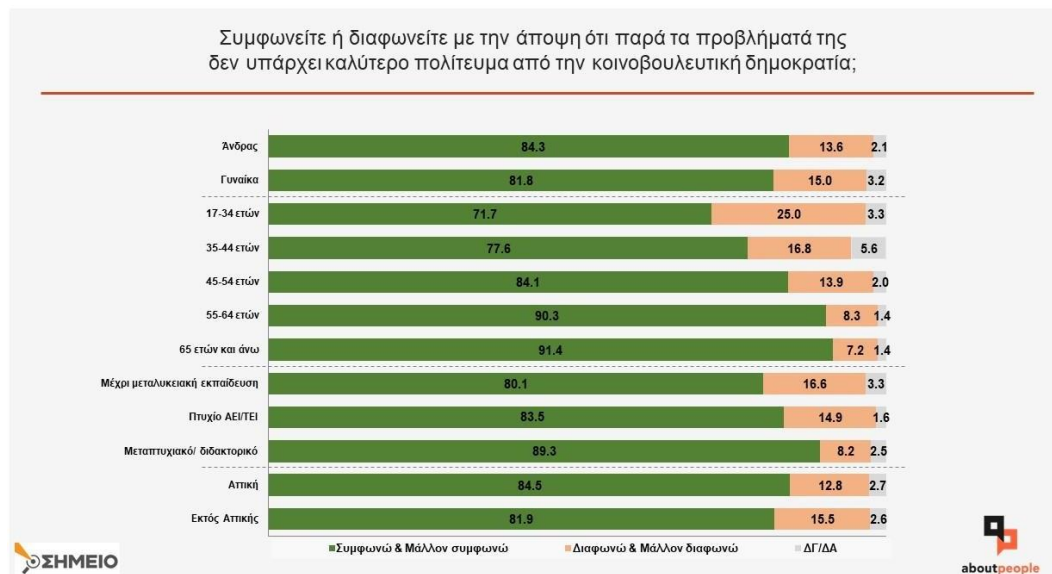
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Εισαγωγή

Στην Ελλάδα η πρόσφατη καταδίκη της Χρυσής Αυγής ως εγκληματικής οργάνωσης σηματοδοτήθηκε ως μια νίκη της Δημοκρατίας έναντι του φασισμού, αλλά σε καμία περίπτωση δε σήμανε και τη λήξη της πάλης ενάντια στη φασιστική απειλή και τον εξτρεμισμό. Τα πρόσφατα γεγονότα προπηλακισμών και επιθέσεων εναντίον μαθητών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη από νεαρούς εξωσχολικούς αλλά και μαθητές των ΕΠΑΛ που αυτοπροσδιορίζονται ως εθνικιστές, η παραδοχή του Υπουργείου Παιδείας για ύπαρξη «φασιστικών θυλάκων» στα σχολεία (Γραφείο Τύπου ΥΠΑΙΘ, 2021), αλλά και η ανησυχητική δημοσκοπική παρουσία (στο 2,7%) του κόμματος «Εθνικό Κόμμα – Έλληνες» του Η. Κασιδιάρη και μάλιστα μέσα από τη φυλακή (Δημοσκόπηση MRB, 2022), έρχονται να υπενθυμίσουν πως το φάντασμα του δεξιού εξτρεμισμού εξακολουθεί να πλανάται και δε χωρεί εφησυχασμός, πρωτίστως για τις νεαρές ηλικίες που είναι οι πιο ευάλωτες.

Η πανελλαδική έρευνα που διεξήγαγε το 2022 η ΜΚΟ «Σημείο για τη μελέτη και την αντιμετώπιση της Ακροδεξιάς» με θέμα : «Ακροδεξιές τάσεις στην ελληνική κοινωνία: Που βρισκόμαστε το 2022» καταγράφει έναν ανησυχητικό δείκτη στην ηλικιακή κατηγορία (17-34), όπου το ¼ των ερωτώμενων (25%) διαφωνεί με την άποψη ότι παρά τα προβλήματά της, η κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι το καλύτερο πολίτευμα.

Παράλληλα, οι τρομοκρατικές επιθέσεις σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η αύξηση των νέων που συμμετέχουν ή εκφράζουν συμπάθεια για εξτρεμιστικές ομάδες, η όξυνση των φαινομένων νεανικής παραβατικότητας και μη ανεκτικότητας (π.χ. χουλιγκανισμός, ξενοφοβία, αντισημιτισμός, ισλαμοφοβία, βιαιοπραγίες εναντίον εθνοτικών μειονοτήτων ή θρησκευτικών μειοψηφιών, ομοφυλοφοβία), καθώς και η ανακατάληψη του δημόσιου λόγου από ρητορικές περί φυλετικής και εθνικής καθαρότητας, θέτουν το ζήτημα της ριζοσπαστικοποίησης των νέων προς βίαιες εξτρεμιστικές και τρομοκρατικές θέσεις ως προτεραιότητα και πρόκληση στην πολιτική ατζέντα τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο (<https://www.ycare.eu>).

Τα παραπάνω καταμαρτυρούν ότι το σύγχρονο εθνικό και διεθνές συγκείμενο χαρακτηρίζεται από αποδυνάμωση των θεσμών της δημοκρατικής πολιτεότητας, γεγονός που καθιστά επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας αναχωμάτων στους παράγοντες που πυροδοτούν την υπονόμευσή τους. Ειδικότερα, η σημερινή γενιά των νέων (κάτω των 30 ετών) ενώνεται από την εμπειρία της ενηλικίωσης σε μια Ευρώπη που, για πρώτη φορά, είναι σε μεγάλο βαθμό απαλλαγμένη από αυταρχικά καθεστώτα τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς. Μοιράζεται την έλλειψη οποιασδήποτε ανάμνησης από πρώτο χέρι για τον ψυχρό πόλεμο και τους σχετικούς φόβους και τις προκαταλήψεις που δίχασαν την Ευρώπη ή οποιαδήποτε άμεση εμπειρία ζωής κάτω από ένα κομμουνιστικό, αυταρχικό ή φασιστικό πολιτικό καθεστώς. Μοιράζεται

όμως επίσης την εμπειρία της ενηλικίωσης στην πρώτη παγκόσμια κρίση του καπιταλισμού στη μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο. Αυτή η κοινωνική θέση των νέων σε τέτοιες συνθήκες, τους καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτους στα μηνύματα των βίαιων εξτρεμιστών και γι' αυτό πρωταρχικό στόχο στρατολόγησης κομμάτων και κινημάτων της ακροδεξιάς.

Χρειάζονται συνεπώς οι νέοι ευκαιρίες για να αναπτύξουν τις γνώσεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές που μπορούν να τους βοηθήσουν να χτίσουν ανθεκτικότητα σε τέτοια προπαγάνδα και το σχολείο κρίνεται ότι μπορεί να τους βοηθήσει με αυτόν τον στόχο, μέσω της παροχής εναλλακτικών αφηγήσεων από αυτές που προωθούν οι εξτρεμιστικές οργανώσεις. Τα προγράμματα εκπαίδευσης του πολίτη ανά τον κόσμο επιδιώκουν να εδραιώσουν τη δημοκρατία εξοπλίζοντας τους μαθητές με γνώσεις, επικοινωνιακές και διαπροσωπικές δεξιότητες, καθώς και κοινωνικές ικανότητες που τους βοηθούν να αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη για να ελέγχουν τη νομιμότητα ή τη σαθρότητα των εξτρεμιστικών πεποιθήσεων, να μετέχουν εποικοδομητικά στην κοινωνική αλλαγή χωρίς να καταφεύγουν στη βία, να αναζητούν κοινούς τόπους και να χτίζουν γέφυρες, απαραίτητες για τη ζωή σε δημοκρατικές πλουραλιστικές κοινωνίες. (Πρόληψη βίαιου εξτρεμισμού μέσω της εκπαίδευσης, 2017 & Οδηγός δασκάλου για την πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού, 2016).

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει εάν και σε ποιο βαθμό το σύγχρονο ελληνικό σχολείο μέσα από την πολιτειακή παιδεία που παρέχει, ιδωμένη τόσο υπό το πρίσμα του αναθεωρημένου Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών του 2021 για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (στο εξής ΚΠΑ) στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, όσο και από τις γενικότερες πρακτικές του, θα μπορούσε να λειτουργήσει «ανοσοποιητικά» κατά το μοντέλο δημοκρατίας που προτείνει ο Pedahzur, για την πρόληψη της βίαιης ριζοσπαστικοποίησης και του εξτρεμισμού των νέων.

Αυτό που θα υποστηρίξουμε είναι πως παρά τα όποια βήματα προόδου έχουν γίνει στην επικαιροποίηση της σκοποθεσίας και των αρχών που διατρέχουν τη σύνταξη των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση στο μάθημα της ΚΠΑ, αυτό εξακολουθεί πρακτικά να θεωρείται δευτερεύον, να διατηρεί τον έντονα γνωστικό του χαρακτήρα, και να μην λειτουργεί ως εργαλείο βιωματικής ανάδειξης των κοινωνικοπολιτικών προβληματισμών και των σύγχρονων προκλήσεων με τις οποίες έρχονται

αντιμέτωποι οι νέοι, ή ως όργανο διαλόγου και αντιμετώπισης καίριων διλημματικών και συγκρουσιακών καταστάσεων, υπό το πρίσμα μιας αναστοχαστικής οπτικής που θα μπορούσε να ενδυναμώνει κριτικά τους νέους και να περιορίζει την ευαλωτότητά τους σε ακραίες και ριζοσπαστικές θέσεις.

Πιο συγκεκριμένα, η βιωσιμότητα και η αποτελεσματικότητα των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων αναφορικά με το ζήτημα της εκπαίδευσης των νέων στη δημοκρατική πολιτειότητα τίθεται υπό αμφισβήτηση για λόγους που έχουν να κάνουν με τον τρόπο που διδάσκεται το μάθημα, την ανταπόκριση των διδασκόντων σε αυτό, την ευρύτερη κουλτούρα του σχολείου, αλλά και τη συνοχή που έχει το μάθημα της ΚΠΑ με τα μαθήματα της ιστορικής και θρησκευτικής παιδείας κυρίως σε ζητήματα που αφορούν τη διαχείριση της ετερότητας στη σχολική κοινότητα.

Αναλυτικότερα, στο κεφάλαιο 2 αρχικά επιχειρείται ο προσδιορισμός της έννοιας της ανοσοποιημένης δημοκρατίας που εισηγείται ο Pedahzur μέσα από την αντιπαραβολή του με τον όρο της μαχόμενης δημοκρατίας, που αποτελεί την αντίθετη διευθέτηση στον αγώνα υπεράσπισης της δημοκρατίας από αυτούς που επιχειρούν να την καταστρατηγήσουν. Εν συνεχεία, στο κεφάλαιο 3 γίνεται μια ανασκόπηση των πολιτικών πρόληψης της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού τόσο στον ευρωπαϊκό και διεθνή χώρο όσο και στην Ελλάδα και ακολούθως στο κεφάλαιο 4 καταγράφονται όψεις της πολιτειακής παιδείας σε επίπεδο σχεδιασμού και στοχοθεσίας, έτσι όπως προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση, ενώ στο κεφάλαιο 5 επιδιώκεται ο εντοπισμός των σημείων που συγκλίνουν οι έννοιες της ανοσοποιημένης δημοκρατίας και της πολιτειακής παιδείας.

Το κεφάλαιο 6 μελετά την περίπτωση της Ελλάδας. Αναλυτικότερα, στο κεφάλαιο 6.1 γίνεται μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους σκοπούς και στη φυσιογνωμία του μαθήματος της αγωγής του πολίτη από το 19^ο αιώνα και φτάνει μέχρι τις μέρες μας και συγκεκριμένα στην εκπόνηση από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της ΚΠΑ σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης που αυτό διδάσκεται, αντικείμενο που αποτελεί το θέμα διαπραγμάτευσης του κεφαλαίου 6.2.

Στο κεφάλαιο 7 γίνεται μια κριτική αποτίμηση των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών, στην οποία συζητείται ο βαθμός αποτελεσματικότητας του σχεδιασμού και των διακηρυκτικών αρχών ως προς την εφαρμογή τους στη σύγχρονη εκπαιδευτική πραγματικότητα του ελληνικού σχολείου και αναζητούνται οι παράγοντες που ενδεχομένως να λειτουργούν ανασταλτικά στο να έχει το μάθημα της

ΚΠΑ θετικό αποτύπωμα στην πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων και στην ενίσχυση της δημοκρατικής πολιτειότητας, ενώ τέλος το κεφάλαιο 8 ενέχει τη θέση επιλόγου με την καταγραφή συμπερασματικών διαπιστώσεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η έννοια της ανοσοποιημένης δημοκρατίας

Μια όψη της αμφισβήτησης και της κρίσης που διέρχονται τις τελευταίες δεκαετίες το μεταπολιτευτικό σύστημα της Ελλάδας, αλλά και οι πολιτικοί θεσμοί της εν γένει, είναι η τάση ριζοσπαστικοποίησης που συχνά οδηγεί στην ενδυνάμωση του πολιτικού εξτρεμισμού, είτε με τη μορφή νεοαζιζτικών μορφωμάτων, όπως αυτό της προσφάτως καταδικασθείσας ως εγκληματικής οργάνωσης Χρυσής Αυγής, είτε με τη μορφή της αριστερής τρομοκρατίας.

Η αναγκαιότητα διάσωσης της δημοκρατίας από εξτρεμιστικά στοιχεία που επιχειρούν ανοιχτά ή συγκεκαλυμμένα να την υπονομεύσουν, εγείρει το ζήτημα της οριοθέτησης των λεπτών γραμμών στις στρατηγικές που μπορούν να υιοθετηθούν από ένα δημοκρατικό πολίτευμα, ώστε το τελευταίο να μην οδηγηθεί σε αυταρχική εκτροπή και διάβρωση των ίδιων των αρχών πάνω στις οποίες δομείται, υπονομεύοντας πρωτίστως τη φιλελεύθερη διάστασή του σε ό,τι αφορά το κράτος δικαίου, τα ατομικά δικαιώματα και την προάσπιση των ελευθεριών των μειονοτήτων (Βανδώρος, 2015, σσ.103-104).

Το δίλημμα συνεπώς που ανακύπτει είναι αν υπάρχει κάποιο «χρυσό μονοπάτι», ώστε η απόκριση της δημοκρατίας στις εξτρεμιστικές προκλήσεις να κινείται εντός των νομικών και ηθικών ορίων που υπαγορεύουν οι ίδιες οι αξίες που την χαρακτηρίζουν. Η έννοια της υπερασπιζόμενης δημοκρατίας για την καταστολή του εξτρεμισμού και της βίας ενέχει ένα ευρύ πεδίο διευθετήσεων που εμπεριέχει θεσμικές και κοινωνικές συνιστώσες, οι οποίες κινούνται μεταξύ πιο επιθετικών προσεγγίσεων, όπως η έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας και λιγότερο επιθετικών, όπως αυτή της ανοσοποιημένης δημοκρατίας. Τα κριτήρια της κατηγοριοποίησης αυτής σχετίζονται i) με το εύρος ανταπόκρισης της δημοκρατίας, που μπορεί να περιορίζεται μόνο στην καταστολή των εξτρεμιστικών οργανώσεων ή να έχει και ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές προεκτάσεις και ii) την ένταση, που μπορεί να ποικίλει μεταξύ πιο μετριοπαθών αντισταθμισμάτων ή πιο δραστικών με νομοθετικές διευρύνσεις για την προάσπιση των δημοκρατικών καθεστώτων (Pedahzur, 2004, σσ.111-114).

Η μαχόμενη δημοκρατία από τη μια, αναφέρεται στις στρατηγικές αυτές που στοχεύουν στον περιορισμό de jure ή de facto των πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων των υποκειμένων ή των ομάδων των οποίων οι πολιτικές απόψεις

θεωρούνται επιβλαβείς για την επιβίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος και ενέχουν τη θέσπιση αντιεξτρεμιστικής νομοθεσίας, διοικητικών διατάξεων του ίδιου είδους, καθώς και την άσκηση συγκεκριμένων επιρροών στην κρατική διοίκηση και τα δικαστήρια για τη θωράκιση της δημοκρατίας (Caroccia, 2001). Χαρακτηρίζεται από υψηλή ένταση και στενό εύρος εφαρμογής, έχει αποκλειστικό φορέα δράσης το κράτος και επικεντρώνεται στην εξάλειψη του πολιτικού εξτρεμισμού και της πολιτικής βίας εκ των υστέρων, αφού αυτή έχει ήδη εκδηλωθεί και ενδεχομένως έχει αποκτήσει υπολογίσιμα κοινωνικά ερείσματα (Βανδώρος, 2015, σ.113)

Στο πλαίσιο αυτό, η αγωγή του πολίτη δεν συμπεριλαμβάνεται στη φαρέτρα του κράτους για την καταστολή των ανατρεπτικών και εξτρεμιστικών στοιχείων. Ομοίως, σε δεύτερο πλάνο τίθεται και η ρυθμιστική δράση που θα μπορούσε να επιφέρει η δραστηριοποίηση της κοινωνίας των πολιτών, αφού το κράτος προτάσσει τη χρήση ευρείας κλίμακας δικαστικών και νομικών ελέγχων για την καταστολή των εξτρεμιστικών στοιχείων και την εκτεταμένη χρήση αστυνομικών δυνάμεων και υπηρεσιών ασφαλείας με σκοπό τη «θεραπευτική» αντιμετώπιση της εξτρεμιστικής νόσου (Pedahzur, 2004, σσ.109-115).

Ωστόσο, η έντονα κατασταλτική φύση της μαχόμενης δημοκρατίας και η σφοδρότητα των μέσων που μετέρχεται στον αγώνα της *ex post* πάταξης του εξτρεμισμού καταφέρνει ένα αυτοπλήγμα στην ίδια την ουσία της δημοκρατίας και των αρχών που αυτή πρεσβεύει, με αποτέλεσμα ο κίνδυνος να εκπέσει σε μια αυταρχική ή κατ' επίφασιν δημοκρατία να είναι διαρκώς ορατός (Pedahzur, 2004, σσ. 116-120). Επιπλέον, υπό αμφισβήτηση τίθεται και η ίδια η αποτελεσματικότητα της πιο μαχητικής και άκαμπτης αντιμετώπισης των αντιδημοκρατικών προκλήσεων σε ό,τι αφορά την ιδεολογική διαπάλη του εξτρεμισμού, ως μέσου για την ανακοπή της κοινωνικής του αποδοχής, μέσω της αποκατάστασης του κύρους της δημοκρατίας, που έχει πληγεί από την κρίση των θεσμών και της νομιμότητάς τους (Βανδώρος, 2015, σ. 113).

Μια εντελώς διαφορετική προσέγγιση επιχειρείται όταν η δημοκρατική υπεράσπιση επιδιώκεται μέσω της θέσπισης πολιτικών στρατηγικών που είναι συμπεριληπτικές και προσαρμοσμένες σε έναν πιο μακροπρόθεσμο στόχο. Σε αυτήν την περίπτωση στη θέση της κατασταλτικής ατζέντας από τα όργανα του κράτους προτάσσεται μια προληπτική - εκπαιδευτική ατζέντα, της οποίας η εστίαση εντοπίζεται στη δημοκρατική εδραίωση και η οποία ενέχει εκπαιδευτικές δράσεις για

την ενδυνάμωση και τη σταθεροποίηση των βασικών διαδικασιών και των αξιών του συστήματος μέσω της πολιτικής εκπαίδευσης (Caroccia, 2001).

Υπό αυτό το πρίσμα, ο Pedahzur (2004) εισάγει την έννοια της ανοσοποιημένης δημοκρατίας. Αυτό το μοντέλο δημοκρατίας λειτουργεί πιο ολιστικά, πρωτίστως σε επίπεδο πρόληψης, εντοπίζοντας τις βαθύτερες ρίζες από τις οποίες πηγάζει ο εξτρεμισμός και χρησιμοποιεί ως αντιστάθμισμα την ανάδειξη και την ενστάλαξη δημοκρατικών αξιών κυρίως μέσω της εκπαίδευσης. Χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο εύρος εφαρμογής και υιοθετεί πρακτικές χαμηλότερης έντασης. Σύμφωνα με τον Βανδώρο, η εμπέδωση των δημοκρατικών αξιών μπορεί να επιτευχθεί πρωτίστως στο χώρο της εκπαίδευσης, τόσο μέσω της αναθεώρησης του Προγράμματος Σπουδών σε μαθήματα που προωθούν ένα ακραίο εθνικιστικό αφήγημα που ορθώνει τείχη, όσο και με την ενίσχυση της κριτικής σκέψης, των συνεργατικών δράσεων και την έγκαιρη πάταξη φαινομένων εκφοβισμού που συναρθρώνονται μακροπρόθεσμα με εξτρεμιστικές δράσεις (Βανδώρος, 2015, σσ. 114-115).

Η ανοσοποιημένη δημοκρατία υιοθετώντας μια *ex ante* τακτική στοχεύει πρωτίστως στην εκ των έσω καταπολέμηση των εξτρεμιστικών φαινομένων, τακτική που απαιτεί σαφώς περισσότερο χρόνο, όμως είναι μακράν πιο αποτελεσματική μεσομακροπρόθεσμα. Εδώ, τον πρωταρχικό ρόλο τον έχει η αγωγή του πολίτη που μπορεί να αναχαιτίσει την ακροδεξιά ρητορική του μίσους και των διαχωρισμών στους κόλπους της σχολικής κοινότητας, να εμφυσήσει τα δημοκρατικά ιδεώδη και να «πείσει» τους μελλοντικούς πολίτες πως η δημοκρατία ως πολίτευμα αποτελεί τη βέλτιστη διευθέτηση συγκριτικά με οποιοδήποτε άλλο, διασφαλίζοντας έτσι την υψηλή δέσμευση των νέων στις δημοκρατικές αρχές. Η Samardzic – Markovic, Γενική Διευθύντρια του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφέρει χαρακτηριστικά *«Η εκπαίδευση δεν είναι πολυτέλεια. Είναι ανάγκη. Εάν δημιουργήσουμε μια δημοκρατική κουλτούρα στα μέρη που μαθαίνουν οι πολίτες μας –σχολεία, πανεπιστήμια, κοινότητα, φυλακές– ο εξτρεμισμός δεν θα μπορέσει να ανθίσει, γιατί δεν θα έχει ρίζες»*.

Σύμφωνα με το Χάρτη του Συμβουλίου της Ευρώπης (2018), η εκπαίδευση για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη και η εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορεί να συμβάλλει στην ενδυνάμωση των εκπαιδευόμενων μέσω της χρήσης περισσότερο πολύπλοκων τρόπων σκέψης που βασίζονται στη γνώση και την κριτική αποτίμηση του εαυτού και του κόσμου, στην απόκτηση δεξιοτήτων ανάλυσης και κριτικής αξιολόγησης της προπαγάνδας και στην εκπαίδευση στη χρήση

δημοκρατικών μέσων για την έκφραση των πολιτικών απόψεων, ώστε να απομυθοποιήσει το βίαιο εξτρεμισμό μέσω της αποδόμησης των υπεραπλουστευμένων αφηγήσεων που ορθώνουν μανιχαϊστικά διλήμματα, με νέες αντι-αφηγήσεις.

Περαιτέρω, εκτός από τον πρωταρχικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η πολιτική διαπαιδαγώγηση των νέων στα ιδεώδη της δημοκρατίας, απαιτείται να ενισχυθούν οι δημοκρατικές αξίες στην Ελληνική Αστυνομία και ευρύτερα στα σώματα ασφαλείας και στο στρατό, όπου το ακραίο εθνικιστικό αφήγημα έχει μεγάλη απήχηση και η ιδεολογική και όχι μόνο προσχώρηση σε ακροδεξιές οργανώσεις είναι συχνό φαινόμενο. Τέλος, σημαντικός είναι και ο ρόλος της φιλοδημοκρατικής κοινωνίας των πολιτών στην εμπέδωση της δημοκρατικής κουλτούρας και στην υιοθέτηση της ενδεδειγμένης στάσης που απορρέει από αυτήν μέσω της απομόνωσης και του κοινωνικού στιγματισμού των εξτρεμιστικών δράσεων και της βίαιης ριζοσπαστικοποίησης (Pedahzur, 2004, σσ. 115-116).

Συνεπώς, σύμφωνα με το μοντέλο της ανοσοποιημένης δημοκρατίας, ακόμη και σε περίπτωση που εκδηλωθεί κάποια ανατρεπτική ή εξτρεμιστική ενέργεια, δεδομένου ότι τόσο οι πολίτες όσο και η πολιτεία θα έχουν διαμορφώσει έναν υψηλό βαθμό «ανοσίας» απέναντι στο φαινόμενο του εξτρεμισμού, δεν θα απαιτείται η λήψη σφοδρών κατασταλτικών μέσων, αλλά το νομοθετικό πλαίσιο που απορρέει από το σύνταγμα και βρίσκεται υπό διαρκή δικαστικό έλεγχο θα είναι αρκετό για να ανακόψει τις ανατρεπτικές απόπειρες. Υπό αυτή την έννοια, δεν πλήττεται ούτε ο φιλελεύθερος χαρακτήρας της δημοκρατίας, όσον αφορά το κράτος δικαίου, αλλά ούτε και οι συναινετικές διαδικασίες στον τρόπο που λειτουργούν τα κόμματα και τα κινήματα στον πολιτικό στίβο (Pedahzur, 2004, σσ. 115-116).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Πολιτικές πρόληψης της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Τις τελευταίες δεκαετίες η ριζοσπαστικοποίηση προς βίαιες εξτρεμιστικές και τρομοκρατικές θέσεις αποτελεί αυξανόμενη απειλή στην περιοχή της ΕΕ, αλλά και στο ευρύτερο διεθνές περιβάλλον. Η διαχείρισή τους όμως μέχρι προσφάτως επικεντρωνόταν πρωτίστως σε στρατιωτικά και αστυνομικά μέτρα ασφάλειας στο πλαίσιο της τρομοκρατικής ατζέντας και της ατζέντας εθνικής ασφάλειας των κρατών. Ενδεικτική είναι η αύξηση δαπανών της ΕΕ από 5,7 εκατομμύρια το 2002 σε 93,5 εκατομμύρια ευρώ το 2009 για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας (UNESCO, 2017). Τα τελευταία χρόνια ωστόσο οι κυβερνήσεις όλο και περισσότερο συνειδητοποιούν πως η διάθεση κονδυλίων για την ενίσχυση των μέτρων ασφαλείας από μόνη της είναι ανεπαρκής και πως απαιτείται ένα πιο ολιστικό πλαίσιο για την πάταξη του βίαιου εξτρεμισμού, που θα στοχεύει όχι μόνο στην καταστολή αλλά και στην πρόληψη.

Έτσι, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2015 εγκαινίασε ένα «Δίκτυο Ευαισθητοποίησης για τη Ριζοσπαστικοποίηση» (RAN) για να υποστηρίξει τον συντονισμό και τη συνεργασία εμπλεκόμενων φορέων στην Ευρώπη που ασχολούνται με την πρόληψη της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού, συμπεριλαμβανομένων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Σε αυτό περισσότεροι από 6 000 επαγγελματίες πρώτης γραμμής από όλη την Ευρώπη, όπως δάσκαλοι, αστυνομικοί και σωφρονιστικοί υπάλληλοι, προωθούν την ανταλλαγή βέλτιστων πρακτικών και μεταξύ άλλων αποσκοπούν στη βελτίωση της κατανόησης των λόγων που ορισμένα άτομα είναι πιο ευάλωτα στη ριζοσπαστικοποίηση και στην εξεύρεση μέτρων που μπορούν να ληφθούν για την προστασία τους (RAN, 2018).

Παράλληλα, η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών ενέκρινε το «Σχέδιο Δράσης για την Πρόληψη του Βίαιου Εξτρεμισμού» το 2015, το οποίο έδωσε έμφαση σε διαφορετικές πτυχές της συμμετοχής των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην πρόληψη της ριζοσπαστικοποίησης και του βίαιου εξτρεμισμού (Ηνωμένα Έθνη, Γενική Συνέλευση, 2015) και ως απάντηση σε αυτό το έγγραφο, ένα χρόνο αργότερα η UNESCO ανέπτυξε τις πρώτες κατευθυντήριες γραμμές για την πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού για τους εκπαιδευτικούς (Πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού μέσω της εκπαίδευσης, 2017; Οδηγός δασκάλων για την πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού,

2016).

Παράλληλα, κατά καιρούς η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει χρηματοδοτήσει και υποστηρίζει προγράμματα όπως το πιλοτικό πρόγραμμα «Human Rights and democracy in action» που ξεκίνησε το 2013 με σκοπό να παρέχει ενημέρωση σχετικά με τις τρέχουσες πρακτικές εκπαίδευσης για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη ή το έργο «Power2Youth» κατά την περίοδο 2014-2017 με στόχο την διερεύνηση των αιτίων αποκλεισμού των νέων αλλά και της ατομικής συμβολής των νέων στην αντιμετώπιση διαφορετικών μορφών εξουσίας και στην προοπτική μετασχηματισμού τους (Young, Marginalized but not Radicalized, 2020).

Συγχρόνως, σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες καταγράφονται πρωτοβουλίες και σε εθνικό επίπεδο για τη ριζοσπαστικοποίηση και τον εξτρεμισμό στον τομέα της εκπαίδευσης. Στην Αυστρία, για παράδειγμα, εκτός από το συγκεκριμένο θέμα της «πολιτικής συνειδητοποίησης» που εφαρμόζεται εγκάρσια στην εκπαιδευτική διδακτέα ύλη, διοργανώνονται τακτικά εργαστήρια μεγάλης εμβέλειας και προβολής, που ασχολούνται με θέματα όπως ο εξτρεμισμός και η απο-ριζοσπαστικοποίηση (<https://www.ycare.eu>). Η νορβηγική κυβέρνηση από την άλλη το 2010 με το «Σχέδιο Δράσης για την Πρόληψη του Βίαιου εξτρεμισμού (Storberget 2010) εστίασε στην ευθύνη που φέρουν τα σχολεία για την προώθηση της ανεκτικότητας και τη συμπερίληψη μαθητών από διαφορετικά υπόβαθρα, καταδικάζοντας ιδεολογίες που βλέπουν πρόσφυγες, ομοφυλόφιλους και πολιτικούς αντιπάλους ως εχθρούς κι όχι ως συνανθρώπους και νομιμοποιούν υπό αυτό το πρόσχημα τη βία εναντίον τους, θεσπίζοντας μάλιστα και βραβείο (Benjamin) στο τέλος κάθε σχολικού έτους για το σχολείο που κατέβαλε τη μεγαλύτερη προσπάθεια προς την κατεύθυνση της καταπολέμησης του ρατσισμού και των διακρίσεων (Fangen & Carlsson, 2014, σ.356).

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, εκλείπει μια συντονισμένη εθνική στρατηγική πρόληψης της ριζοσπαστικοποίησης και μέχρι προσφάτως δεν έχουν προωθηθεί με τρόπο οργανωμένο πολιτικές πρόληψης που να απευθύνονται σε νέους, για να τους προφυλάξουν από τον κίνδυνο να αναπτύξουν εχθρότητα εναντίον ορισμένων ομάδων, να ασπαστούν θεωρίες αποκλεισμού ή να διαχειριστούν αποτελεσματικά τα μηνύματα βίαιου εξτρεμισμού και ρητορικής του μίσους που αναπαράγονται στα κοινωνικά δίκτυα (Practice Project, 2019). Όμως, όλο και περισσότερο μία σειρά από έργα και πρωτοβουλίες συγχρηματοδοτούμενες από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή τείνουν να συμβάλλουν στην ανάδειξη του θέματος και στην ευαισθητοποίηση των

πολιτών πάνω στους παράγοντες και στα αίτια που πυροδοτούν την ανάπτυξη τέτοιων τάσεων.

Ενδεικτικά, κατά την περίοδο 2011-2015, η Ελλάδα έχει συμμετάσχει από κοινού με άλλες 13 χώρες στο έργο «My Place» (Memory, Youth, Political Legacy and Civic Engagement), ένα διευρωπαϊκό ερευνητικό πρόγραμμα που μελέτησε τη σχέση μεταξύ της πολιτικής κληρονομιάς, των σημερινών επιπέδων και των μορφών συμμετοχής των νέων στην Ευρώπη στα κοινά και πολιτικά, και της πιθανής δεκτικότητάς τους σε ριζοσπαστικές και λαϊκίστικες πολιτικές ατζέντες. Μεταξύ άλλων, μερικά από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα που ανέδειξε η έρευνα είναι μια αμφιθυμική στάση των νέων της Ευρώπης απέναντι στην πολιτική, συνδυασμένη με χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης και υψηλά επίπεδα κυνισμού όχι προς την πολιτική αυτή καθαυτή, αλλά προς τη διαστρεβλωμένη εκδοχή του «πολιτικού» που κυριαρχεί σήμερα. Η δυσαρέσκεια αυτή ενισχυμένη από τα κοινωνικοοικονομικά αδιέξοδα, αν και δεν μεταφράζεται επί του παρόντος, σύμφωνα με τα ερευνητικά πορίσματα, σε ανοιχτή υποστήριξη λαϊκίστικων και ριζοσπαστικών δεξιών κομμάτων, δημιουργεί όμως δυναμικές προϋποθέσεις για υποστήριξη ακροδεξιών και ριζοσπαστικών ιδεολογιών και κινημάτων από τους νέους ευρωπαίους πολίτες στο άμεσο μέλλον (<https://cordis.europa.eu/project>).

Επιπρόσθετα, η Ε.Ε. με χρηματοδότηση του προγράμματος Erasmus+ ενέταξε στην εργαλειοθήκη της για την καταπολέμηση της ριζοσπαστικοποίησης το πρόγραμμα «Συμβουλευτική Νέων για την Αντιμετώπιση της Ριζοσπαστικοποίησης - Ycare» που με αφετηρία την παιδαγωγική σκοπιά στοχεύει στην υποστήριξη συμβούλων της νεολαίας – εταίρων από οκτώ χώρες, μεταξύ αυτών και η Ελλάδα, μέσω συμβουλευτικής και καθοδήγησης σε στρατηγικές έγκαιρης ανίχνευσης, πρόληψης, παρέμβασης και εξόδου για την υποστήριξη των ευάλωτων νέων, μέσα από ένα δυναμικό περιβάλλον εκπαίδευσης που ανατροφοδοτείται από καλές πρακτικές και εμπειρίες των χωρών που συμμετέχουν σε αυτό (<https://www.ycare.eu>), ενώ μόλις προσφάτως ολοκληρώθηκε και το ευρωπαϊκό διεπιστημονικό πολυπολιτισμικό πρόγραμμα «Educ8» στο ΑΠΘ, με στόχο την πρόληψη της θρησκευτικής ριζοσπαστικοποίησης και πόλωσης των νέων της Ευρώπης, εστιασμένο κυρίως στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (<https://project-educ8.eu>).

Τέλος, το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, πέρα από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της «Βουλής των Εφήβων» που διοργανώνει σε ετήσια βάση από το

1995 για την εξοικείωση των μαθητών με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που φέρουν ως πολίτες, αλλά και για την ανάδειξη του ρόλου του ενεργού πολίτη που δραστηριοποιείται με βάση τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αξίες, διοργανώνει και το πρόγραμμα «Εργαστήρι Δημοκρατίας» με βιωματικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες για την εξοικείωση των μαθητών της ΣΤ' τάξης του Δημοτικού με τις αρχές και τις αξίες της δημοκρατίας και τη λειτουργία του Κοινοβουλίου. Παράλληλα, τα προγράμματα «Δημοκρατία και Εκπαίδευση» και «Καλοκαιρινό Εργαστήρι Δημοκρατίας των Εκπαιδευτικών» στοχεύουν στην ενδυνάμωση των εκπαιδευτικών, το πρώτο για την υποστήριξη της διδασκαλίας σε θέματα δημοκρατικών αρχών και αξιών, πολιτικής αγωγής, κοινοβουλευτικής και πολιτικής ιστορίας και το δεύτερο σε θέματα δημοκρατικής παιδείας, για τα οποία συνήθως δε γίνεται λόγος στο σχολείο, με τον θεματικό του άξονα να φέρει τον τίτλο «Μιλάμε γι' αυτά που δεν μιλάμε» (<https://foundation.parliament.gr>).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Όψεις της πολιτειακής παιδείας

Η έλευση της μαζικής εκπαίδευσης το 19^ο αι ήρθε να καλύψει τις ανάγκες της αυξανόμενης εκβιομηχάνισης μέσω της παραγωγής πολιτών-εργατών κι ελάχιστα ενδιαφέρθηκε για την εκπαίδευση του πολίτη σε ευρύτερους κοινωνικούς και πολιτικούς σκοπούς. Έμεινε στον 20^ο αιώνα, αναστατωμένο από τις επιπτώσεις του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου να αναπτύξει, στο πλαίσιο μιας σταδιακής αναγνώρισης του ότι η ίδια η δημοκρατία για να μπορέσει να διατηρηθεί θα πρέπει να υποστηριχθεί, μια αγωγή του πολίτη με σκοπούς που αφορούσαν τη δημοκρατική εδραίωση τόσο εκτός όσο και εντός των συνόρων του εθνικού κράτους, την κοινωνική ένταξη και την καλλιέργεια πολιτικών και κοινωνικών αρετών για την αρμονική συνύπαρξη των ανθρώπων.

Το ζήτημα της δημοκρατικής εδραίωσης ωστόσο κατά τον 21^ο αι σε κοινωνίες που είναι πλουραλιστικές και τα κοινά σημεία δεν είναι άμεσα σαφή όσον αφορά κοινωνικά χαρακτηριστικά όπως η θρησκεία, η γλώσσα και οι αξίες εγείρουν ερωτήματα γύρω από το ρόλο του σχολείου και τη φύση της εκπαίδευσης του πολίτη για την αντιμετώπιση ζητημάτων τόσο συνοχής όσο και της διαφορετικότητας, ώστε το ένα να μην υπερισχύσει του άλλου.

Ένα βασικό ζήτημα της έρευνας, είναι ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση της διαπαιδαγώγησης του πολίτη μέσω της κατεύθυνσης και του ελέγχου αυτών που θεωρεί επιθυμητά αποτελέσματα για τη μάθηση των πολιτών και η συμβολή αντίστοιχα του σχολείου στην οικοδόμηση του δημοκρατικού αφηγήματος, ιδίως όταν το τελευταίο υποκρύπτει ελιτίστικες ή ρατσιστικές συνυποδηλώσεις της ιδιότητας του πολίτη σε μια κοινωνία πολυπολιτισμική. Κοινός τόπος είναι πως η εκπαίδευση του πολίτη δεν συνιστά μια ουδέτερη κατασκευή. Επηρεάζεται από το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο είναι ενσωματωμένη και λαμβάνει μορφές που αντικατοπτρίζουν εθνικές προτεραιότητες και σκοπούς. Μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει το αυταρχικό κράτος ή μπορεί να συμβάλλει στην εδραίωση της δημοκρατίας. Σε κάθε περίπτωση το πλαίσιο είναι αυτό που καθορίζει τους σκοπούς. (Kennedy, 2019, σσ.17-27)

Στις φιλελεύθερες δημοκρατίες ο ρόλος της εκπαίδευσης του πολίτη ήταν παραδοσιακά η εδραίωση της δημοκρατίας και των θεσμών της σε περιβάλλοντα που η υπεροχή της δημοκρατίας θεωρούνταν δεδομένη. Σήμερα όμως, προκλήσεις όπως η

παγκοσμιοποίηση, ο λαϊκισμός, η άνοδος της ακροδεξιάς, οι φονταμενταλισμοί και η ανεξέλεγκτη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, λειτουργούν ως πλαίσιο αποδόμησης τόσο των θεσμών της δημοκρατίας όσο και της ίδιας της δημοκρατίας ως τύπου καθεστώτος.

Γι' αυτό κι ο ρόλος της διαπαιδαγώγησης του πολίτη σήμερα χρειάζεται να διαφοροποιηθεί και να στραφεί κατά της δημοκρατικής αποεδραίωσης, με στόχο την προστασία της δημοκρατίας, των θεσμών, των διαδικασιών και των αξιών της, που πλέον κάθε άλλο παρά δεδομένες θεωρούνται. Αυτό σημαίνει ότι η αγωγή του πολίτη πρέπει να είναι πολύ πιο σαφής για την αξία της ίδιας της δημοκρατίας. Μια τέτοια προσέγγιση προϋποθέτει μια ενεργή ιδιότητα του πολίτη που δεν θα είναι απλώς προσανατολισμένη στη δράση, αλλά η δράση αυτή, κατά τον Kennedy (2019) θα πρέπει να έχει και ηθικό προσανατολισμό. Παράλληλα, οι μελλοντικοί πολίτες καλούνται όχι απλώς να γνωρίζουν τη λειτουργία και να κατανοούν τις απαιτήσεις της δημοκρατίας. Χρειάζεται να μάθουν πώς να την προστατεύουν, πώς να διαπραγματεύονται τα ζητήματα που την υπονομεύουν και πώς να χτίζουν κοινωνίες πιο ανεκτικές και δίκαιες.

Για την UNESCO και τον ΟΗΕ η παγκόσμια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη κρίνεται επίσης χρήσιμη εκπαιδευτική προσέγγιση για την αντιμετώπιση του βίαιου εξτρεμισμού. Η τελευταία όμως θα πρέπει να εισαχθεί όχι ως υπερεθνικό νομικό καθεστώς, αλλά ως εκπαιδευτικό ήθος προωθώντας μια «κουλτούρα ειρήνης» ή μια «μάθηση να ζούμε μαζί» που θα απορρέει από αρχές όπως ο σεβασμός της διαφορετικότητας, η ένταξη και η αλληλεγγύη για την ανθρωπότητα (UNESCO, 2017)

Σύμφωνα με τους Westhelmer και Kahne (2004) η δημοκρατία δεν αυτοεξυπηρετείται. Γι' αυτό οι μαθητές πρέπει να διδαχθούν να συμμετέχουν στη δημοκρατία. Και δεδομένου ότι διαφορετικά προγράμματα σπουδών στοχεύουν σε διαφορετικούς σκοπούς, η επιλογή πρέπει να είναι πολύ προσεκτική γιατί έχει αντίκτυπο στο είδος της κοινωνίας που θα δημιουργηθεί. Στις σύγχρονες κοινωνίες της πολυπολιτισμικότητας και του πλουραλισμού η πολιτειακή παιδεία θα πρέπει να έχει τα εξής τέσσερα βασικά στοιχεία που έχουν θεσμικές και κανονιστικές διαστάσεις : 1) να ενθαρρύνει τη συμμετοχή αναζητώντας κοινά πλαίσια και κοινούς σκοπούς καλλιεργώντας την κοινή αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη (common citizenship) 2) να καλλιεργεί μια ελάχιστη κοινή αντίληψη περί res publica 3) να ενισχύει την ηθική αυτονομία και την κριτική ικανότητα των πολιτικών υποκειμένων

και 4) να εξοικειώνει με νόρμες για συλλογική συμβίωση και αρμονική κοινωνική συνύπαρξη (Λάβδας, 2013)

Η έρευνα τις τελευταίες δεκαετίες επικεντρώνεται στο είδος της πολιτειακής παιδείας που είναι κατάλληλο για να προετοιμάσει τους νέους για τη μελλοντική συμμετοχή στο επίσημο πολιτικό σύστημα. Ο ρόλος της γνώσης του πολίτη κρίθηκε σημαντικός, αλλά όχι αρκετός για να επιτευχθεί η δέσμευση των νέων στο επίσημο πολιτικό σύστημα. Αναγκαία κρίνεται η παροχή ενός διευρυμένου πολιτικού περιβάλλοντος βιωματικής μάθησης, όπου η συμμετοχική κουλτούρα θα έχει κυρίαρχη θέση. Συνεπώς η στοχοθεσία πρέπει να είναι διττή: πολίτες που κατανοούν και σέβονται το πολιτικό πλαίσιο και πολίτες που είναι πρόθυμοι να είναι συμμετοχικοί (Kennedy, σσ. 54-55).

Σύμφωνα με τη Liz Jackson (2019), οι περισσότεροι νέοι δεν εκπαιδεύονται στην ανάπτυξη δεξιοτήτων για την πλοήγηση σε διαφορετικές απόψεις για πολιτικά και συναφή κοινωνικά ζητήματα, ούτε και στην κριτική κατανόηση των προκλήσεων που εμφανίζονται σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Γι' αυτό είναι αναγκαίο να επανεξεταστούν και να αναθεωρηθούν οι τυπικοί στόχοι της διπαιδαγώγησης του πολίτη προκειμένου οι μαθητές να δύνανται να αντιληφθούν πως οι προκλήσεις διέπονται από πολυεπιστημονικές και πολυπροοπτικές απόψεις. Αυτό προϋποθέτει υποκειμενικές ενέργειες κατανόησης, εξέτασης, ανάλυσης, σκεπτικισμού, αναστοχασμού και κριτικού γραμματισμού, για να γίνει αντιληπτή η πολυπλοκότητα των πολιτικών και θεσμικών φαινομένων και η περίπλοκη δυναμική τους. Όταν αυτές οι εκπαιδευτικές και πνευματικές αρετές ενσωματώνονται στην εκπαίδευση του πολίτη, τότε η τελευταία δε στοχεύει να κατηχήσει, αλλά να ενδυναμώσει τους μαθητές ως συμμετέχοντες στις κοινότητες τόσο της τάξης όσο και της κοινωνίας.

Για τον Gideon Dishon η καλλιέργεια της πολιτικής αρετής στο πλαίσιο του σχολείου δεν πρέπει να έγκειται μόνο σε έναν περιορισμένο αριθμό μαθημάτων ή σε ένα σύνολο πρακτικών, ρητά αφιερωμένων σε αυτόν τον σκοπό. Αντιθέτως, θα πρέπει να εδράζεται στο σχεδιασμό κατάλληλων εκπαιδευτικών περιβαλλόντων, στα οποία οι ακαδημαϊκοί στόχοι θα συγκλίνουν με τους πολιτικούς και οι μαθητές θα αντιμετωπίζουν ένα σύνολο προκλήσεων παρόμοιων με αυτές που αντιμετωπίζουν οι πολίτες στη δημόσια σφαίρα. Σε αυτά τα περιβάλλοντα, προσομοίωσης θα λέγαμε, οι μαθητές θα καλούνται να ορίζουν τα προβλήματα, να αναζητούν πιθανές λύσεις, να επιχειρηματολογούν δημόσια τις ιδέες τους, να αποδέχονται κριτική για αυτές και να εκτελούν πρακτικά τις λύσεις αυτές αναστοχαζόμενοι πάνω στα παραγόμενα

αποτελέσματα (Dishon, 2019, σσ. 22-24)

Οι αίθουσες διδασκαλίας μπορούν να βοηθήσουν σε αυτή τη διαδικασία αναπτύσσοντας περιβάλλοντα που εκτιμούν το άνοιγμα, τη συζήτηση, την αλληλεπίδραση και την ανταλλαγή ιδεών, μεταφέροντας έτσι μέσω του τρόπου οργάνωσης της τάξης ένα μήνυμα σχετικά με τις αξίες του πολίτη και τη συμμετοχή των πολιτών. Το εκπαιδευτικό στυλ, η σχολική ηγεσία, το σχολικό κλίμα, οι παιδαγωγικές πρακτικές, καθώς και το επίσημο αλλά και το κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα αποτελούν ένα σύνολο αλληλοεπιδρώσων μεταβλητών για τη βιωματική εμπέδωση των δημοκρατικών αξιών (Kennedy, 2019, σσ.56-58).

Συγχρόνως, η συμμετοχή στη σχολική διακυβέρνηση, τα μαθητικά συμβούλια και οι εθελοντικές δράσεις δημιουργούν ένα διευρυμένο πολιτικό περιβάλλον, που συμβάλει στην πολιτική χειραφέτησή των νέων και προάγει την ενεργό πολιτεϊότητα. Πρέπει όμως να διασφαλιστεί ότι η πολιτική παιδεία που παρέχεται από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς έχει δημοκρατικό προσανατολισμό. Όπως σημειώνει η Γιαννάκη (2016) η έννοια της συμμετοχής από μόνη της δεν αρκεί καθώς δεν είναι όλα τα είδη συμμετοχής συμβατά με τη δημοκρατία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η προσχώρηση νέων στους κόλπους νεοναζιστικών πολιτικών μορφωμάτων όπως η Χρυσή Αυγή, όπου η συμμετοχή και η συνεισφορά στην κοινότητα εκκινούσε από ρατσιστικά κίνητρα και μαρτυρούσε στην ουσία το εθνοφυλετικό της πρόταγμα.

Κι όμως, μόνο οι μαθητές που βιώνουν δημοκρατικά και συμμετοχικά σχολικά περιβάλλοντα είναι αυτοί που είναι εν τέλει σε θέση να υπερασπιστούν τη δημοκρατία απέναντι σε αυτούς που επιχειρούν να την υποσκάψουν. Έχοντας μνηθεί σε διαδικασίες αυτό-κριτικής σκέψης, σε θεσμικές διαδικασίες δημοκρατικής διακυβέρνησης αλλά και σε κοινωνικές πτυχές της, όπως η διαφορετικότητα των κοινωνικών ομάδων, τα δικαιώματα των μειονοτήτων και η ανεκτικότητα, κατανοούν τους εαυτούς τους ως πολιτικούς δρώντες και λειτουργούν αυτοβούλως με υψηλό βαθμό δέσμευσης στις δημοκρατικές αρχές.

Ωστόσο, η μελέτη των Krywosz-Rynkiewicz (2017) από κοινού με άλλες έρευνες κατέδειξαν πως η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη σε σχολικό επίπεδο έχει συντηρητικό χαρακτήρα και πρακτικά δεν ενθαρρύνει ενεργές μορφές συμμετοχής του πολίτη, όπως οι διαμαρτυρίες και οι πολιτικές στρατηγικές που προσανατολίζονται στην αλλαγή. Η αναζήτηση ισορροπίας μεταξύ της κατανόησης και της υποστήριξης του status quo και της αμφισβήτησης της αδικίας παραμένουν

βασικά ζητήματα στην εξέταση του μέλλοντος της εκπαίδευσης του πολίτη.

Η Μακρυνιώτη (2012) υποστηρίζει ότι από το σχολείο απουσιάζουν οι ουσιαστικές ευκαιρίες πολιτικής συμπερίληψης και δράσης και παρατηρείται διάσταση εξαγγελτικών στόχων και περιεχομένου. Το σχολείο μέσω του Αναλυτικού Προγράμματος διακηρύσσει πως αποβλέπει στη συγκρότηση κριτικά σκεπτόμενων πολιτών ικανών να παρεμβαίνουν και να διαμορφώνουν τη δημόσια ζωή, αλλά στην ουσία προσβλέπει στη διαμόρφωση κοινωνικά και πολιτικά ελεγχόμενων ρόλων και στιγματίζει κάθε μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας των νέων ως επικίνδυνη, παραβατική και εκτός των επιτρεπτών ορίων της νεανικής ηλικίας. Έτσι, η όποια προετοιμασία πολιτικής ένταξης που ευαγγελίζεται το σχολείο, εκπίπτει σε μια απολιτική εκδοχή του πολιτικού διανθισμένη με παρωδίες πολιτικής συμμετοχής που εξαντλούνται στη δέντροφύτευση, τον καθαρισμό ακτών ή στην καλύτερη περίπτωση στη Βουλή των Εφήβων.

Κι όμως οι αρχές της δημοκρατίας στις οποίες στηρίζεται η διάπλαση του δημοκρατικού πολίτη θα αφομοιωθεί ουσιαστικά μόνο όταν το σχολικό περιβάλλον και η εκπαιδευτική κοινότητα παρέχει μια υποδειγματική συνθήκη δημοκρατικής συμμετοχής και δημοκρατικών σχέσεων στους κόλπους του ίδιου του σχολείου. Διαφορετικά αν δεν υπάρχει σύζευξη θεωρίας και πράξης μοιραία τα Αναλυτικά Προγράμματα θα έχουν περιορισμένο αντίκτυπο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Σημεία σύγκλισης μεταξύ των εννοιών της ανοσοποιημένης δημοκρατίας και της πολιτειακής παιδείας

Μεταξύ των εννοιών της ανοσοποιημένης δημοκρατίας και της πολιτειακής παιδείας κρίνουμε πως υπάρχει μια σχέση αλληλοτροφοδότησης και αμφίδρομης συμπληρωματικότητας. Από τη μια, η εκπαίδευση μέσω της δημοκρατικής διαπαιδαγώγησης του πολίτη κατέχει το κλειδί για την πρόληψη της ανόδου του φαινομένου του εξτρεμισμού. Η καλλιέργεια και η βιωματική εμπέδωση της δημοκρατικής κουλτούρας και της εκπαίδευσης στην ιδιότητα του δημοκρατικού πολίτη κρίνονται ως εργαλεία που θα μπορέσουν να μειώσουν την ευαλωτότητα (vulnerability) και να ενισχύσουν την αντίσταση (resilience) των νέων, επιτυγχάνοντας έναν υψηλό βαθμό ανοσοποίησής τους απέναντι στο φαινόμενο του εξτρεμισμού.

Από την άλλη, η έννοια της ανοσοποιημένης δημοκρατίας έρχεται να εμπλουτίσει και να προσδώσει πιο συγκεκριμένες κατευθύνσεις στον σχεδιασμό και την εφαρμογή του μαθήματος της πολιτειακής παιδείας, υπαγορεύοντας την ενσωμάτωση ενός συμπλέγματος ικανοτήτων για τη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη, όπως η κριτική κατανόηση του εαυτού και του κόσμου, η δεκτικότητα στην πολιτισμική ετερότητα, η απόδοση αξίας στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και στα ανθρώπινα δικαιώματα και οι δεξιότητες επίλυσης συγκρούσεων, μέσα στα προγράμματα σπουδών που εκπονούνται, ώστε να ενισχυθεί η ανθεκτικότητα (resilience) στη ριζοσπαστικοποίηση που οδηγεί σε βίαιες εξτρεμιστικές και τρομοκρατικές πράξεις (Συμβούλιο της Ευρώπης, 2018).

Το ζητούμενο είναι η πολιτική αγωγή που παρέχεται να περιλαμβάνει μια εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη που θα προκύπτει μέσα από τη δημοκρατική διαπαιδαγώγηση του νέου. Ο ενεργός πολίτης, σύμφωνα με τον Καστοριάδη (2008), είναι δημιουργία της δημοκρατίας, η οποία όμως συγχρόνως προϋποθέτει τον ενεργό πολίτη, αυτόν δηλαδή που μετέχει ενεργά στη δημοκρατική διακυβέρνηση, που σέβεται τη διαφορετικότητα και που έχει επίγνωση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεών του εντός της κοινωνίας που διαβιεί.

Θα ήταν παράλειψη να μην καταγραφούν ωστόσο και οι σκεπτικιστικές απόψεις που διατυπώνονται γύρω από το ρόλο που μπορεί να διαδραματίσει ουσιαστικά η επίσημη εκπαίδευση στην πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού, απόψεις που απορρέουν από τη μη ρεαλιστική προσδοκία ότι η επίσημη εκπαίδευση μπορεί

να διακόψει τη διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης που οδηγεί στη βία ή να λειτουργήσει ως εργαλείο εντοπισμού πιθανών βίαιων εξτρεμιστών. Σύμφωνα με την Unesco (2017) υπάρχουν προληπτικά στοιχεία στα μέτρα έγκαιρης παρέμβασης, αλλά δεν είναι αυτός ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει η εκπαίδευση στον επίσημο τομέα. Ο προληπτικός ρόλος της εκπαίδευσης πρακτικά έχει να κάνει με το ότι θα διασφαλίσει πως οι χώροι μάθησης δεν θα αποτελέσουν έδαφος αναπαραγωγής του βίαιου εξτρεμισμού , αλλά αντιθέτως θα συμβάλλουν στην οικοδόμηση μηχανισμών άμυνας ειρήνης και σεβασμού στη συνείδηση των μαθητών εξοπλίζοντάς τους με δεξιότητες αμφισβήτησης ιδεολογιών, μύθων, θεωριών συνωμοσίας και κοσμοθεωριών αποκλεισμού που βρίσκονται στη βάση του βίαιου εξτρεμισμού .

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η πολιτική παιδεία στην Ελλάδα

6.1 Σύντομη ιστορική αναδρομή της πολιτειακής παιδείας στην Ελλάδα

Η ιδέα του πολίτη στο ελληνικό συγκείμενο τοποθετεί εννοιολογικά τις απαρχές της στην αρχαιότητα και όριζε ως τέτοιον το άτομο που εντός της κοινωνίας αποκτούσε πολιτειακή αγωγή και συμμετείχε ενεργά στα κοινά. Την πολιτειότητα εδώ την καθόριζαν τα όρια της πόλεως και οι εντός αυτής μετέχοντες της ελληνικής παιδείας και του ελληνικού πολιτισμού. Κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα οι σχετικές με την ιδιότητα του πολίτη έννοιες κατασκευάστηκαν μέσω ιστοριών που σχετίζονται με την πάλη για εθνική ανεξαρτησία, με ιδεολογικές εντάσεις, με την αποκατάσταση της δημοκρατίας και με μια πρόσφατη διαδικασία ταχείας δυτικοποίησης (Μισσιρά, 2018, σσ. 195-202).

Η διαμόρφωση των πολιτών μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας αποτελούσε ανέκαθεν έναν από τους κύριους σκοπούς του σχολείου από την ίδρυση σχεδόν του ελληνικού κράτους. Το 19^οαι και μέχρι το 1930, στο πλαίσιο της εδραίωσης του νεοελληνικού έθνους-κράτους, η πολιτική παιδεία επιχείρησε να συναρθρώσει την έννοια του πολίτη με τη διάπλαση της εθνικής συνειδήσεως, ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση του νεοσύστατου κράτους (Καζαμίας, 2016). Από την μεταπολεμική και τη μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι τη μεταπολίτευση η πολιτική παιδεία με συντηρητικό και εθνοκεντρικό πρόσημο επιδιώκει κατά την Καρακατσάνη (2013) την ανάδειξη των εθνικών αξιών, την ενδυνάμωση της σχέσης με την πατρίδα και την ελληνοχριστιανική ιδεολογία και προωθεί ένα εξιδανικευμένο πρότυπο πολίτη που καλείται να ενταχθεί σε μια υπερφυσική σφαίρα μέσα από τις αρετές της αυτοθυσίας, του πατριωτισμού και του ηρωισμού και ο οποίος αρκείται στο ρόλο του θαυμαστή του ένδοξου παρελθόντος της ελληνικής ιστορίας και του παθητικού παρατηρητή της πραγματικότητας που τον περιβάλλει.

Με τον Ν.309/1976 θεσμοθετείται η εισαγωγή των στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση, με τη μορφή της γνώσης των αρχών του δημοκρατικού πολιτεύματος, της δομής και της λειτουργίας της δημοκρατικής πολιτείας για τη διάπλαση ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών, με το μάθημα της πολιτικής αγωγής να συνιστά ένα είδος πολιτικής διδασκαλίας που

αποσκοπεί στη γραμμική μεταφορά και μετάδοση ενός συνόλου γνώσεων που δεν συνδέονται με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον των μαθητών.

Αισθητή διαφοροποίηση των στόχων της πολιτικής εκπαίδευσης παρατηρείται με το Ν.1566/1985 με τον οποίο επιδιώκεται ο περιορισμός της πολιτικής διαπαιδαγώγησης μόνο στο πλαίσιο ενός αυτόνομου μαθήματος και επιχειρείται μια πιο βιωματική και εμπειρική σύνδεση των αρχών της και με άλλα γνωστικά αντικείμενα στο πλαίσιο του σχολικού θεσμού, με στόχο *την καλλιέργεια δημοκρατικού, ελεύθερου και υπεύθυνου πνεύματος, δημιουργικής και κριτικής σκέψης και αντίληψης συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας*, ώστε να αναλαμβάνουν οι μαθητές πρωτοβουλίες και με την υπεύθυνη συμμετοχή τους να συντελούν στην πρόοδο του κοινωνικού συνόλου (αρθρ. 1 παρ 1), χωρίς να εκλείπει ωστόσο, όπως παραθέτει η Καρακατσάνη (2004) το πρότυπο του «καλού και σωστού πολίτη» που υιοθετεί μια συμπεριφορά προσδιορισμένη από σειρά υποχρεώσεων και καθηκόντων απέναντι στο εθνικό και κοινωνικό σύνολο. Σημαντικό βήμα πρόόδου αποτέλεσε η Υπουργική Απόφαση ΥΑ23.613/6/Γ2/4094/86, ΦΕΚ – 619 Β/25.09.1986 με την οποία θεσμοθετείται ο «Κανονισμός λειτουργίας των μαθητικών κοινοτήτων» με σκοπό την ενθάρρυνση της συμμετοχής των νέων στη διοίκηση των σχολείων και την έμπρακτη εξοικείωση των μαθητών με τους πολιτικούς θεσμούς.

Από τη δεκαετία του '90 και εντεύθεν υιοθετείται από την πολιτεία ένα νέο παράδειγμα πολιτικής εκπαίδευσης, αυτό της αγωγής στη δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη με στόχο την προσφορά ενός πλαισίου αντίληψης που θα επιτρέπει την καλλιέργεια εκείνων των δεξιοτήτων, των στάσεων και των συμπεριφορών που προετοιμάζουν τους νέους να ανταπεξέρχονται στους πολλαπλούς ρόλους που καλούνται να αναλάβουν σε πολλαπλά και διαφορετικά επίπεδα, υπερπηδώντας γεωγραφικά ή πολιτισμικά εμπόδια (Μισσιρά, 2018, σσ.208-209).

Κατά τη διετία 2010-2012 το Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Εκπαίδευση & Δια βίου Μάθηση» ξεκίνησε την υλοποίηση της στρατηγικής του Υπουργείου Παιδείας για το «Νέο Σχολείο – Σχολείο του 20^{ου} αιώνα» έχοντας ενσωματώσει τις προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη βελτίωση των ικανοτήτων του 21^{ου} αιώνα και έχοντας λάβει υπόψη τα συμπεράσματα του Συμβουλίου για την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Αφετηρία για το νέο εγχείρημα είναι η εκπόνηση του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) το 2013 με στόχο τον εκσυγχρονισμό του περιεχομένου των σπουδών, την άρση του παραδοσιακού γνωσιοκεντρικού χαρακτήρα του σχολείου και της

αποσπασματικότητας, μέσω της εισαγωγής μιας διαθεματικής προσέγγισης για την εκπαίδευση στην ιδιότητα του πολίτη, ενώ το 2021 το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος ΕΣΠΑ 2014-2020 «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» προχωρά στην αναθεώρηση των υφιστάμενων Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής για όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης που αυτό διδάσκεται μέχρι και σήμερα.

6.2 Το ισχύον Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για την πολιτειακή παιδεία στην Ελλάδα

Το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής συνδέεται με την οικοδόμηση της έννοιας της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη και της ενεργού πολιτειότητας. Στο Νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για την ΚΠΑ (2021) ο σκοπός και οι ειδικοί στόχοι του μαθήματος δεν αναπτύσσονται μεμονωμένα σε κάθε τάξη, αλλά εξελίσσονται σταδιακά από την Προσχολική Εκπαίδευση έως και την Α Λυκείου και υποβοηθούν με έναν τρόπο συνεκτικό και συστηματικό να επιτευχθεί ο πολιτικός και κοινωνικός εγγραματισμός των μαθητών και να καλλιεργηθούν γνώσεις και δεξιότητες που θα τους επιτρέψουν να γίνουν ενεργοί πολίτες με κριτική ικανότητα και συμμετοχική δράση μέσα σε πολιτισμικά ποικιλόμορφες κοινωνίες (ΙΕΠ, 2021)

Μεταξύ των βασικών ικανοτήτων που τίθενται ήδη στους σκοπούς του Νηπιαγωγείου από το ΑΠΣ (2013/2016) συγκαταλέγεται και η καλλιέργεια κοινωνικών ικανοτήτων και των ικανοτήτων που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη. Οι ικανότητες αυτές στο ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ εφαρμόζονται και διαχέονται σε όλο το πρόγραμμα σπουδών της προσχολικής εκπαίδευσης, διατρέχουν όλες τις μαθησιακές περιοχές και εφόσον εφαρμοστούν με τρόπο κατάλληλο και αποτελεσματικό κρίνεται ότι θα δημιουργήσουν τις βάσεις ώστε τα παιδιά μελλοντικά να γίνουν ενεργοί πολίτες και να λειτουργούν ευέλικτα στα διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα στα οποία θα βρεθούν κατά τη διάρκεια της ζωής τους.

Η καλλιέργεια των κοινωνικών ικανοτήτων περιλαμβάνει ικανότητες όπως η αποτελεσματική επικοινωνία και συνεργασία σε σύνθετα και συχνά ετερογενή περιβάλλοντα, καθώς και η διαπραγμάτευση σε κλίμα εμπιστοσύνης, αποδοχής και σεβασμού των άλλων. Οι ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη

διευκολύνουν τα άτομα να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνική ζωή έχοντας υιοθετήσει τις συμπεριφορές που χρειάζεται κάποιος για να «ζει μαζί με τους άλλους» και αφορούν σε επιμέρους ικανότητες, όπως έκφραση αλληλεγγύης, ενδιαφέρον για κοινωνικά προβλήματα, υπευθυνότητα απέναντι στον εαυτό μου και τους άλλους, σεβασμό των αναγκών τους, έλεγχο της συμπεριφοράς και τήρηση κανόνων (ΔΕΠΠΣ, 2019).

Στο νηπιαγωγείο η απουσία ασφυκτικών χρονοδιαγραμμάτων ολοκλήρωσης μιας διδακτέας ύλης και οι ανοικτές διαδικασίες προσέγγισης της γνώσης λειτουργούν πράγματι ως ιδανική αφετηρία μέσα από τους στόχους που θέτει το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών για αλληλεπίδραση, συγκριτική παρατήρηση και ερμηνεία του ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, ώστε να έρθουν σε μια πρώτη επαφή οι μικροί μαθητές με την κοινωνική πραγματικότητα γύρω τους, τους ρόλους πραγματικούς και τεχνητούς που αναδύονται από αυτή, καθώς και τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτούς (Δαφέρμου, Κουλούρη & Μπασαγιάννη, 2006).

Στο Δημοτικό οι ικανότητες που σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη και οι κοινωνικές δεξιότητες διδάσκονται ως ξεχωριστό υποχρεωτικό μονόωρο μάθημα την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή στην Έ και ΣΤ΄ τάξη, αλλά διατρέχουν έμμεσα όλο το σχολικό πρόγραμμα μέσω σχετικών μαθησιακών στόχων και άλλων μαθημάτων όπως η Ιστορία, τα Θρησκευτικά, η Μελέτη Περιβάλλοντος και η Γλώσσα σε όλες τις τάξεις του Δημοτικού. Η σκοποθεσία του μαθήματος για το Δημοτικό προβλέπει την ενδυνάμωση της δημοκρατικής ταυτότητας των μαθητών, την ανάπτυξη δημοκρατικής συνείδησης και δράσης σε μια νεωτερική κοινωνία, την οποία θα μπορούν να κατανοούν και να ερμηνεύουν πραγματολογικά, επιστημονικά και ιδεολογικά με τις δεξιότητες της κριτικής σκέψης, της δημιουργικής φαντασίας, της λογικής ανάλυσης και της συναισθηματικής επίγνωσης (ΠΣ ΚΠΑ Δημοτικού, 2021).

Τα θεματικά πεδία «Η ζωή στο σπίτι», «Η ζωή στο σχολείο», «Η ζωή στην κοινωνία και τον ευρύτερο κόσμο» και οι επιμέρους θεματικές ενότητες πλαισιώνονται με διδακτικές προσεγγίσεις που εδράζονται σε συνεργατικές, συμμετοχικές και αναστοχαστικές μεθόδους και τεχνικές και ενθαρρύνεται η αξιοποίηση βιωματικών διδακτικών εργαλείων όπως οι αφηγήσεις, η επίλυση προβλήματος, οι μελέτες περίπτωσης, τα παιχνίδια ρόλων και η διαλογική αντιπαράθεση. Έτσι, ικανοποιείται και η γενική σκοποθεσία του μαθήματος αλλά και οι επιμέρους ειδικοί στόχοι που κινητοποιούν τις αξίες που κατευθύνουν τη λήψη

συμπεριληπτικών αποφάσεων, τις στάσεις που εκφράζουν τη διαλλακτική και ανεκτική κουλτούρα του κριτικά σκεπτόμενου ανθρώπου, τις γνώσεις σχετικά με τους κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς, καθώς και τα φαινόμενα, τις λειτουργίες και τις διαδικασίες για την καλλιέργεια της δημοκρατικής κουλτούρας (ΠΣ ΚΠΑ Δημοτικού, 2021).

Στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής διδάσκεται για τρεις ώρες αποκλειστικά στην Γ' τάξη των ημερήσιων και εσπερινών Γυμνασίων, ενώ στα ημερήσια Γενικά Λύκεια και ΕΠΑΛ της χώρας προβλέπεται δίωρη διδασκαλία του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας στην 'Α τάξη, που γίνεται μονόωρη για τα αντίστοιχα εσπερινά, με υποενότητες την Οικονομία, τους Πολιτικούς θεσμούς, τις Αρχές Δικαίου και την Κοινωνιολογία.

Σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος της ΚΠΑ στο Γυμνάσιο, σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, είναι να συμβάλλει ώστε οι μαθητές - κοινωνικά υποκείμενα να κατανοήσουν τον εαυτό τους ως μέρος πρωτογενών, δευτερογενών και ευρύτερων ομάδων, να αποκτήσουν γνώσεις που θα στηρίζονται στον άξονα της σχέσης αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης ατόμου - κοινωνίας και ατόμου - επιμέρους κοινωνιών της διεθνούς κοινότητας, να καλλιεργήσουν αξίες και να υιοθετήσουν νοοτροπίες και στάσεις που αρμόζουν στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία και αφορούν την ενεργή, συμμετοχική, δημοκρατική κοινωνική συμπεριφορά, ώστε να εξελιχθούν σε δημοκρατικούς πολίτες σε μια υγιή δημοκρατία (ΠΣ ΚΠΑ Γυμνασίου, 2021).

Οι τρεις άξονες- θεματικά πεδία που συγκροτούν το περιεχόμενο του μαθήματος αφορούν αρχικά «Το άτομο ως μέλος κοινωνικών ομάδων», με υποενότητες τους ρόλους ως κοινωνική ταυτότητα, την επικοινωνία και την επίλυση συγκρούσεων που απορρέουν από τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα και εν συνεχεία «Το άτομο ως πολίτης», με υποενότητες τους πολιτικούς θεσμούς, τις πολιτικές ταυτότητες, ζητήματα εξουσίας και δημοκρατίας υπό το πρίσμα της πολυμορφίας και της διαφορετικότητας. Τέλος, το τρίτο θεματικό πεδίο με άξονα «Το άτομο και ο ευρύτερος κόσμος», με υποενότητες την ΕΕ, τη μετανάστευση και το φυσικό περιβάλλον επιδιώκει με εφόδια την κριτική σκέψη και τη λογική ανάλυση να επιτύχουν οι μαθητές ακόμη βαθύτερες κατανοήσεις που θα τους επιτρέπουν να ερμηνεύουν τα γεγονότα της επικαιρότητας όχι μόνο πραγματολογικά ή ιδεολογικά, αλλά και ουσιαστικά και επιστημονικά. Να αντιληφθούν ότι η συμμετοχή σε ομάδες συντελεί στη διαμόρφωση προσωπικού κεφαλαίου, ότι οι ρόλοι

που επιτελούν τα άτομα εντός κάθε ομάδας δεν εναρμονίζονται πάντα μεταξύ τους, γι' αυτό συχνά θα κληθούν να διαπραγματευτούν εντάσεις, γι' αυτό και η κοινωνική και πολιτική εμπλοκή και δέσμευση πρέπει να υπαγορεύεται από όρους δημοκρατικής και υπεύθυνης συμπεριφοράς γύρω από ζητήματα που αφορούν την κοινωνική συνοχή την ειρηνική συνύπαρξη, την ισότητα και τον σεβασμό της ετερότητας (ΠΣ ΚΠΑ Γυμνασίου, 2021).

Σε ό,τι αφορά τη στοχοθεσία του μαθήματος της ΚΠΑ στην Α΄ Λυκείου σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα, αυτή αποσκοπεί στη διαμόρφωση ελεύθερων και υπεύθυνων δημοκρατικών πολιτών που μέσω της κριτικής συνειδητοποίησης της εγγενούς αξίας της δημοκρατίας, θα νιώθουν την ανάγκη να υπερασπίζονται τη δημοκρατική οργάνωση της πολιτικής κοινωνίας στην οποία διαβιών και θα αγωνίζονται για την εξάλειψη της βίας, του ρατσισμού, της ξενοφοβίας, του εθνικισμού και της μισαλλοδοξίας (ΠΣ ΚΠΑ Λυκείου, 2021).

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών της ΚΠΑ της Α΄ Λυκείου είναι δομημένο σε θεματικές ενότητες που σχετίζονται με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα στην οποία ζουν οι μαθητές όπως η λήψη αποφάσεων, η ένταξη του ατόμου στην κοινωνία και την πολιτεία, η κοινωνία των πολιτών, η μετανάστευση και το προσφυγικό καθώς και ένα ευρύ πεδίο σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων, τα οποία προσεγγίζονται μέσω μιας συνολικής συνθετικής θεώρησης (ΠΣ ΚΠΑ Λυκείου, 2021). Επιπρόσθετα, η συμπερίληψη εννοιών και όρων του πολιτικού, θεσμικού δικαϊκού και οικονομικού συστήματος επιτρέπει στους μαθητές να αντιληφθούν την πολυπλοκότητα των πολιτικών φαινομένων λόγω της συνάρτησής τους με νομικές, οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους, συνειδητοποίηση που δεν αφήνει χώρο για υπεραπλουστευμένες και μονοδιάστατες ερμηνείες που συνήθως αναπαράγουν οι ακραίες ιδεολογίες.

Ολοκληρώνοντας, κρίνεται σκόπιμο να γίνει σύντομη μνεία και στο ρόλο που προτείνεται να υιοθετήσει ο εκπαιδευτικός, όπως αυτός καταγράφεται στο Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, προκειμένου να μπορέσουν να επιτευχθούν οι γενικοί και ειδικοί στόχοι του μαθήματος της ΚΠΑ. Δεδομένου λοιπόν ότι μεγάλο μέρος της θεματολογίας που πραγματεύεται το μάθημα της πολιτικής παιδείας αντιμετωπίζεται συχνά από την κοινή γνώμη με προκατάληψη, ξεπερασμένες αντιλήψεις, υπεραπλουστευμένες λογικές και παραμορφωτικές προϋδεάσεις ο εκπαιδευτικός καλείται να αναλάβει ένα δύσκολο ρόλο και να αντιμετωπίσει με σεβασμό και παιδαγωγική ευγένεια τις αθεμελίωτες λογικά ή τις εσφαλμένες ενδεχομένως

κατανοήσεις που ενδέχεται να εκφράσει κάποιος μαθητής, αλλά και το δικαίωμά του (που ενισχύεται και από την εφηβική ηλικία του) να επιμένει στην άποψή του θεωρώντας τη ορθή, «λογική», δίκαιη ή δικαιολογημένη, ώστε να την ανασκευάσει ή να την αποδομήσει εντελώς και να μπορέσει ακολούθως να τον οδηγήσει στην οικοδόμηση της νέας επιστημονικά αποδεκτής γνώσης-αλήθειας (Οδηγός εκπαιδευτικού, 2021)

Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, αξίζει να υπογραμμισθεί η αξιολογή, τουλάχιστον από άποψης περιεχομένου, εκπόνηση του Οδηγού Εκπαιδευτικού που συνοδεύει το μάθημα της ΚΠΑ για όλες τις τάξεις που διδάσκεται και ο οποίος μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά για την επίτευξη της στοχοθεσίας του μαθήματος. Σε αντίθεση με αντίστοιχους οδηγούς του παρελθόντος που περιείχαν γενικόλογες θεωρητικές οδηγίες, με έμφαση στην επίτευξη γνωστικών κατ' αποκλειστικότητα στόχων, ο νέος οδηγός διαθέτει πλούσιο εκπαιδευτικό υλικό με λεπτομερή διδακτικά σενάρια και εκπαιδευτικές δράσεις, στη λογική της διαφοροποιημένης παιδαγωγικής, ώστε να είναι συμβατά με τα ετερογενή μαθησιακά περιβάλλοντα και τις διαφορετικές εκπαιδευτικές συνθήκες.

Παράλληλα, αξιοποιώντας μορφές τέχνης όπως το εκπαιδευτικό δράμα, τις θεατρικές τέχνες ή τον οπτικό γραμματισμό των έργων τέχνης, οι εκπαιδευτικοί ενθαρρύνονται να αντλήσουν καινοτόμες ιδέες και πρακτικές που θα δημιουργήσουν ευνοϊκές συνθήκες για να βιώσουν οι μαθητές καταστάσεις, υποδυόμενοι ρόλους, να διερευνήσουν προβλήματα, να διαπραγματευτούν νοήματα εννοιών, να βιώσουν διλήμματα και να αναστοχαστούν πάνω στα αποτελέσματα των αποφάσεων και των δράσεών τους. Επιπλέον, ο οδηγός περιέχει εκτενή βιβλιογραφία και δικτυογραφία από εθνικούς και διεθνείς ιστοτόπους για τη Δημοκρατική Ιδιότητα του Πολίτη και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, την οποία δύνανται να αξιοποιήσει και να εντάξει ο εκπαιδευτικός στις διδακτικές του πρακτικές.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί πως στο πλαίσιο της διάπλασης ελεύθερων και υπεύθυνων πολιτών θεσμοθετήθηκε (ΥΑ 94236/ΓΔ4 – ΦΕΚ 3567/04.08.2021) μια καινοτόμος και δυναμική εκπαιδευτική διαδικασία, τα «Εργαστήρια Δεξιοτήτων» όλων των τύπων σχολικών μονάδων, Νηπιαγωγείων, Δημοτικών και των Γυμνασίων. Στο Πρόγραμμα Σπουδών των Εργαστηρίων μεταξύ των δεξιοτήτων που επιχειρούνται να καλλιεργηθούν κατά τη διάρκεια του μονόωρου εργαστηρίου συγκαταλέγονται οι Δεξιότητες μάθησης 21ου αιώνα (4cs) (Κριτική σκέψη, Επικοινωνία, Συνεργασία, Δημιουργικότητα) και ο κύκλος Δεξιοτήτων της

κοινωνικής ζωής (Αυτομέριμα, Κοινωνικές δεξιότητες, Ενσυναίσθηση και ευαισθησία, Πολιτειότητα, Προσαρμοστικότητα, Ανθεκτικότητα, Υπευθυνότητα), που περιλαμβάνουν προγράμματα στους τομείς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του εθελοντισμού, της διαμεσολάβησης και της συμπερίληψης με σκοπό την ενίσχυση των ανωτέρω δεξιοτήτων με τρόπο πιο ολιστικό και βιωματικό.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Κριτική αποτίμηση των ΑΠΣ 2021 για το μάθημα της πολιτειακής παιδείας στην Ελλάδα

Παρότι οι πολιτικές για την εκπαίδευση του πολίτη είτε σε επίπεδο προθέσεων, είτε σε επίπεδο επιλογών, αποτελούν τα τελευταία χρόνια προτεραιότητα των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων για την εκπαίδευση με τη μορφή κανονιστικών κειμένων (συνταγματικές προδιαγραφές, νομοθεσία, προγράμματα σπουδών και οδηγίες) ωστόσο, τα συμπεράσματα όλων των εθνικών και περιφερειακών μελετών καταδεικνύουν την ύπαρξη διάστασης μεταξύ των δηλώσεων για τις πολιτικές που αφορούν μια παιδεία της δημοκρατίας και τα πρακτικών συστημάτων υποστήριξης αυτών των πολιτικών. Το χάσμα όμως αυτό μεταξύ πολιτικής βούλησης και ουσιαστικής εφαρμογής μιας δημοκρατικής διαπαιδαγώγησης στο πλαίσιο της εκπαίδευσης απειλεί με απαξίωση όχι μόνο τις πολιτικές για τη διάπλαση του δημοκρατικού του πολίτη καθ'αυτές, αλλά και τις αξίες της δημοκρατικής συνείδησης των πολιτών (Μισσαρά, 2018, σσ. 86-91).

Αναμφισβήτητα, στην Ελλάδα ο σχεδιασμός των αναθεωρημένων ΑΠΣ του 2021 για το μάθημα της ΚΠΑ υπερτερεί συγκριτικά με τα προγενέστερα, αφού έχει καταφέρει να ενσωματώσει τα θετικά σημεία των προηγούμενων αντίστοιχων προγραμμάτων, αναπλαισιώνοντάς τα μέσω της αξιοποίησης των σύγχρονων εργαλείων ανάλυσης και σχεδιασμού δημόσιων πολιτικών, ώστε να ανταποκρίνονται καλύτερα στο εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές συγκείμενο του 21ου αιώνα και των διευρυμένων αναγκών που αυτό θέτει.

Η σύνδεση της ευρύτερης σκοποθεσίας του μαθήματος και των επιμέρους ειδικών στόχων (γνώσεις, στάσεις, δεξιότητες) με συγκεκριμένα θεματικά πεδία, η δόμησή του σε θεματικές ενότητες που σχετίζονται με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα που βιώνουν οι μαθητές, πλαισιωμένα διδακτικά με σύγχρονες μεθόδους και εκπαιδευτικά εργαλεία πιο μαθητοκεντρικά, λειτουργικά και ανοικτά από κοινού με την καταγραφή των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων, κρίνεται ότι δύνανται να μεταγγίσουν σε ικανοποιητικό βαθμό το δημοκρατικό έθος στο σχολικό έθος.

Προχωρώντας ωστόσο σε μια πιο συνολική κριτική αποτίμηση του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών αναφορικά με την γαλούχηση του

δημοκρατικού του πολίτη, δε μπορούν να μην τεθούν υπό συζήτηση ορισμένα θέματα που έχουν να κάνουν αφενός με το βαθμό ρεαλιστικής αξιοποίησης του σχεδιασμού που έχει εκπονηθεί στο νέο ΑΠΣ 2021 του μαθήματος της ΚΠΑ και των πρακτικών δυσκολιών που λειτουργούν ως τροχοπέδη για αυτήν, αφετέρου με το βαθμό συνοχής των προγραμμάτων αυτών με τη φιλοσοφία άλλων μαθημάτων που πλαισιώνουν την πολιτειακή παιδεία, όπως η Ιστορία ή τα Θρησκευτικά, αλλά και με την ευρύτερη κουλτούρα του ελληνικού σχολείου, κυρίως αναφορικά με τον τρόπο που διαχειρίζεται το τελευταίο την ετερότητα.

Έτσι, παρότι η στοχοθεσία των ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ είναι σαφής και ορισμένη και οι γενικές αρχές τους διαπνέονται από ένα πιο δημοκρατικό και ευέλικτο σχήμα που ενθαρρύνει θεωρητικά την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της πολιτικής συνειδητοποίησης, πρακτικά δεν εφαρμόζονται λόγω του γνωσιακού και εξετασιοκεντρικού χαρακτήρα που εξακολουθεί να έχει το ελληνικό εκπαιδευτικό σχήμα. Για τη Sajjad (2022) μάλιστα η κριτική σκέψη είναι μια επαναλαμβανόμενη δεξιότητα που μνημονεύεται συχνά ως βασική για την καταπολέμηση του βίαιου εξτρεμισμού και της ριζοσπαστικοποίησης, τόσο στα Προγράμματα Σπουδών όσο και στις πολιτικές πρωτοβουλίες των κυβερνήσεων και των διεθνών οργανισμών, αλλά ως όρος χρησιμοποιείται περιοριστικά και δεν έχει συνδεθεί με την ανεξάρτητη σκέψη και την αμφισβήτηση της κυρίαρχης τάξης στο πλαίσιο του σχολείου. Κι όμως, οι νέοι για να διαπραγματευτούν επιτυχώς τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στον κόσμο των ενηλίκων, είναι αναγκαίο να διέλθουν μέσα από μια αναπτυξιακή διαδικασία, όπου το status quo δεν θεωρείται αδιαπραγμάτευτο (Sieckelinck & Kaulingfreks & Winter , 2015, σ. 331).

Και μπορεί ο σχεδιασμός των νέων Αναλυτικών Προγραμμάτων να συνοδεύεται από έναν εκτενή Οδηγό εκπαιδευτικού με δραστηριότητες, διδακτικά σενάρια και καλές πρακτικές που δυνητικά λειτουργεί ως πλοηγός, όμως κι αυτή η πρωτοβουλία προσκρούει σε αντικειμενικές δυσκολίες που έχουν να κάνουν με την περιθωριακή θέση του μαθήματος στο ωρολόγιο πρόγραμμα, την υποτιμημένη θέση του στη συνείδηση της μαθητικής κι ενίοτε εκπαιδευτικής κοινότητας λόγω του ότι είναι μη εξεταζόμενο μάθημα, την ανάθεση του μαθήματος σε εκπαιδευτικούς μη συναφούς ειδικότητας αλλά και στο έλλειμα επιμόρφωσης πάνω στο γνωστικό αντικείμενο και τις σύνθετες απαιτήσεις του. Αυτή η εκπαιδευτική συνθήκη όμως, οδηγεί σε τυποποιημένες και επιδερμικές προσεγγίσεις των πολιτικοκοινωνικών ζητημάτων που αφήνουν εκτός διαλογικής διαπραγμάτευσης αμφιλεγόμενα και

δύσκολα θέματα που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως μέσο πρόληψης του εξτρεμισμού και εν τέλει κάθε άλλο παρά αναστοχαστικά και χειραφετητικά μπορούν να λειτουργήσουν προς όφελος των μαθητών.

Όπως προαναφέρθηκε, για να μπορέσει η μεταρρυθμιστική αυτή προσπάθεια των ΑΠΣ να αποδώσει καρπούς θα πρέπει να δημιουργηθεί και οκατάλληλος χώρος βιωματικής ανάπτυξης των ιδεών που προωθούνται σε όλες τις πτυχές της σχολικής ζωής. Διακεκριμένοι στοχαστές από τον John Dewey ως τον Jean Piaget και τον Lawrence Kohlberg έχουν επισημάνει ότι η δημοκρατική συμμετοχή στη ζωή του σχολείου οφείλει να παρέχει ευκαιρίες άσκησης και βελτίωσης των δεξιοτήτων της δημοκρατικής ιδιότητας του πολίτη. Παρόλα αυτά, ο αυταρχικός χαρακτήρας του σχολείου θέτει απτούς περιορισμούς στις ευκαιρίες για δημοκρατική συμμετοχή εντός του σχολικού πλαισίου καθώς αυτές περιορίζονται σε συμβολικής σημασίας ζητήματα κι όχι σε ουσιαστικά όπως το πρόγραμμα σπουδών, οι σχολικοί κανονισμοί ή ζητήματα πειθαρχίας των μαθητών (Maxwell & Tanchuk, 2019, σσ. 114-131).

Επιπλέον, παρά τη θεσμοθέτηση των οργάνων εκπροσώπησης, συμμετοχής και παρέμβασης των μαθητών ήδη από το 1986 ο ρόλος των μαθητικών κοινοτήτων και των συμβουλίων είναι απαξιωμένος στη συνείδηση των μαθητών και των εκπαιδευτικών. Η διαδικασία ανάδειξης μαθητικών εκπροσώπων τηρείται με τυπικά, αλλά η εκλογή γίνεται χωρίς επίγνωση της σοβαρότητας της αποστολής των εκπροσώπων και η διεκπεραίωση του ρόλου των τελευταίων εξαντλείται τις περισσότερες περιπτώσεις σε υποκινούμενες και μεθοδευμένες παράνομες καταλήψεις σχολείων για ζητήματα ήσσονος σημασίας. Παράλληλα, η Καρακατσάνη (2013) σημειώνει την απουσία διαδικασίας σύνταξης, εφαρμογής ή αναθεώρησης του σχολικού κανονισμού στην οποία να εμπλέκονται με τρόπο ουσιαστικό οι μαθητές, ενώ ο τελευταίος επικεντρώνεται μονομερώς στις υποχρεώσεις των μαθητών κι όχι στα δικαιώματά τους ή τις υποχρεώσεις των εκπαιδευτικών, πρακτική που υποδηλώνει έλλειμμα ισότητας με βάση τις εξουσιαστικές σχέσεις ιεραρχίας στο πλαίσιο του σχολείου, που θεωρητικά καλείται να μυήσει τους μαθητές στις δημοκρατικές διαδικασίες.

Και μπορεί η σκοποθεσία των αναλυτικών προγραμμάτων να ευαγγελίζεται την καλλιέργεια δημοκρατικών κοινωνικών και πολιτικών δεξιοτήτων, όμως το ζήτημα των εκπαιδευτικών ανισοτήτων λόγω της ανεπαρκούς παροχής προγραμμάτων αντισταθμιστικής εκπαίδευσης, τάξεων υποδοχής, ενισχυτικής διδασκαλίας εξατομικευμένων προγραμμάτων παρέμβασης ή ειδικής αγωγής, καθώς

και μιας πιο συμπεριληπτικής εκπαίδευσης που θα κατανοεί τη διαφορετικότητα και θα την εντάσσει ισότιμα, χωρίς αποκλεισμούς και διακρίσεις, αδιαμφισβήτητα συσκοτίζει το ζήτημα της αποτελεσματικότητας και της συνέπειας μεταξύ στόχων και επιτευγμάτων του σύγχρονου σχολείου στο δρόμο της οικοδόμησης ενός δημοκρατικού σχολείου, που θα μπορούσε να λειτουργήσει ανοσοποιητικά στον αγώνα εναντίον της ρητορικής του μίσους και των διαχωρισμών που προωθούν οι ιδεολογίες των άκρων.

Επιπρόσθετα, η κυριαρχία του στοχοθετικού μοντέλου στην ανάπτυξη του Αναλυτικού Προγράμματος με διεθνείς διαγωνισμούς αξιολόγησης και κατάταξης των εκπαιδευτικών συστημάτων (Pisa) και η εργαλειακή αποτίμηση των εκπαιδευτικών αποτελεσμάτων των χωρών κατά τρόπο οριζόντιο από διεθνείς οργανισμούς, όπως ο ΟΟΣΑ ή η Παγκόσμια Τράπεζα οδηγούν σε μια οικονομοτεχνική προσέγγιση του σχολείου, όπου ο μαθητής δεν υπάρχει ως πρόσωπο, αλλά αποκλειστικά ως φορέας αποτελεσμάτων και μετρήσιμων εκβάσεων. Σε ένα τέτοιο σχολείο όμως η διαμόρφωση κριτικά εγγράμματων πολιτών δεν αποτελεί στόχο, ενώ οι διαφορετικοί εθνοτικά -πολιτισμικά ή κοινωνικά αποκλείονται και δε διστάζουν να αντιδράσουν βίαια σε αυτήν την απόρριψη και τον αποκλεισμό (Τσάφος, 2014, σσ. 347-356).

Στην ίδια λογική ο Μούτσιος (2020) διατείνεται ότι η αναδιάρθρωση των εκπαιδευτικών συστημάτων που ξεκίνησε από τη δεκαετία του '90 στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μέσω των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων που προωθούν, παρά τη ρητορική για εξάπλωση των δημοκρατικών αξιών και ενίσχυση της δημοκρατικής πολιτεότητας, στοχεύει ουσιαστικά στη δημιουργία και την αναπαραγωγή οικονομικά ισχυρών «κοινωνιών της γνώσης» κι όχι δραστήριων «δημοκρατιών της γνώσης». Κι όμως κατά τους Carr και Hartnett (1996) οποιοδήποτε όραμα για μια δημοκρατική εκπαίδευση δε μπορεί παρά να αντίκειται στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που ενστερνίζονται τη γλώσσα και τις αξίες των δυνάμεων της αγοράς και αντιμετωπίζουν την εκπαίδευση ως αγαθό προς αγορά και κατανάλωση.

Ολοκληρώνοντας και στο βαθμό που μας επιτρέπει μια μη εξαντλητική θεώρηση του ζητήματος στο πλαίσιο αυτής της διπλωματικής εργασίας, θα ήταν παράλειψη να μην σχολιαστεί και το ζήτημα της συνεκτικότητας ή αντιφατικότητας των μηνυμάτων και των αναπαραστάσεων που επιχειρεί να μεταλαμπαδεύσει το μάθημα της ΚΠΑ με τις αντίστοιχες των μαθημάτων της ιστορικής και θρησκευτικής παιδείας που ρητά ή υπόρητα καλλιεργεί το ελληνικό σχολείο. Παρότι λοιπόν η

αναθεώρηση των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών αφορά και το μάθημα της Ιστορίας, αλλά και των Θρησκευτικών, το σχολικό αφήγημα εξακολουθεί μέσα από προβληματικές παραδοχές και επιλεκτικές αποσιωπήσεις να ορθώνει τείχη ανάμεσα στο εθνικό και ορθόδοξο «εμείς» και τους «Άλλους», αδυνατώντας να συμπεριλάβει και να διαχειριστεί εν τέλει την ετερογένεια που χαρακτηρίζει σήμερα τη σχολική πραγματικότητα, με αποτέλεσμα ο δημοκρατικός πολιτικός εγγραμματισμός των μαθητών να τίθεται υπό αμφισβήτηση.

Η προβολή της ιδέας του ενιαίου και συμπαγούς έθνους και η οικοδόμηση της εθνικής ταυτότητας ως μιας υπερχρονικής και αναλλοίωτης ουσίας σε συνδυασμό με το αίσθημα πολιτισμικής υπεροχής των Ελλήνων έναντι των άλλων λαών, όπως προωθείται μέσα από την παρεχόμενη ιστορική παιδεία, καλλιεργεί την αντίληψη ότι η συμβίωση με τους άλλους κρύβει απειλές για την ελληνικότητα και την εθνική καθαρότητα (Φραγκουδάκη, 2004; Ανδρούσου & Ασκούνη, 2004). Κι όμως, αξίζει να αναλογιστεί κανείς πως η φετιχοποίηση του παρελθόντος και η φαντασική/πολωτική εικόνα του «ξένου», του «άλλου», ως μέσου για την εμπέδωση της εθνικής ταυτότητας συνοδευόμενη από την ολοκληρωτική/φαντασική ταύτιση των ατόμων με την ομάδα ήταν αυτή που εξέθρεψε τελικά και το ακροδεξιό μόρφωμα της Χρυσής Αυγής.

Ομοίως, στο ελληνικό σχολείο η θέσπιση του δικαιώματος της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών αντιμετωπίζεται από τους ιθύνοντες χάραξης της εκπαιδευτικής πολιτικής ως επαρκής δείκτης σεβασμού της θρησκευτικής ετερότητας. Στην πραγματικότητα όμως, αποσιωπάται ο καθαρά ομολογιακός χαρακτήρα του μαθήματος και ο κατηχητισμός στο ορθόδοξο δόγμα που διαποτίζει όλη τη φιλοσοφία του σχολείου μέσω των εφαρμοζόμενων σχολικών πρακτικών, που δομούνται πάνω στη λογική της θρησκευτικής ταυτότητας που θεωρείται επικρατούσα (Ζαμπέτα, 2019), όπως οι εθνικές εορτές, η πρωινή προσευχή, τα θρησκευτικά σύμβολα ή ο υποχρεωτικός εκκλησιασμός και οι οποίες διαχέονται και στα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα όπως η Ιστορία, η Γλώσσα και η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή.

Κι όμως, η χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής και η θέσμιση της κοινωνίας επιβάλλεται να πάψει να γίνεται με όρους ανορθολογικότητας, που οδηγούν σε στιγματιστικές αναπαραστάσεις ατόμων από συγκεκριμένες ομάδες και προάγουν το φανατισμό και τη μισαλλοδοξία, αλλά αντιθέτως να εδράζεται στον κριτικό

αναστοχασμό και την επανατοποθέτηση για το πώς θα γίνει κατανοητός ο εαυτός μας και ο Άλλος στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που θέλει να πάψει να λογίζεται μόνο κατ' επίφαση συμμετοχική και δημοκρατική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Αντί επιλόγου

Η έκθεση του Ευρωβαρόμετρου του 2018 κατέδειξε ότι μόλις το 16% των νέων στην Ελλάδα πιστεύει ότι η φωνή τους έχει αξία, ποσοστό που στην υπόλοιπη Ευρώπη αγγίζει το 48%, ενώ παράλληλα θεωρούν ότι δεν έχουν καμία πολιτική δύναμη και μένουν στο πολιτικό περιθώριο. Η αντίληψη αυτή από κοινού με την έλλειψη προοπτικών λόγω της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, τον κοινωνικό αποκλεισμό και την απουσία υποστηρικτικών μηχανισμών κοινωνικής πρόνοιας δημιουργούν αναμφισβήτητα ένα πλαίσιο ερμηνείας της ανόδου της βίαιης πολιτικής ριζοσπαστικοποίησης των νέων στην Ελλάδα και του ακροδεξιού και αναρχικού εξτρεμισμού, σύμφωνα με την Έκθεση του Προγράμματος Καταπολέμησης του Εξτρεμισμού (Counter Extremism Project, 2019).

Ωστόσο, η διαπαιδαγώγηση του πολίτη και η ανοσοποίηση των νέων στα θέματα της αποδοχής, της διαφορετικότητας, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των δημοκρατικών αξιών και της ενεργού συμμετοχής στην κοινωνία, ως μέσων πολιτικής χειραφέτησης και ως αντίθετα αφηγήματα στην υπονόμευση των δημοκρατικών αξιών που προωθούν οι εξτρεμιστικές ομάδες, κρίνεται ότι μπορούν να διδάξουν την ανθεκτικότητα ενάντια στις ασπρόμαυρες απόψεις και τα διαχωριστικά διλήμματα, προωθώντας ταυτόχρονα με τρόπο γόνιμο και εποικοδομητικό το ιδανικό της αλλαγής, αρκεί η δημοκρατική παιδεία του πολίτη μέσω της πολιτικής παιδείας να πάψει να αποτελεί απλώς ένα παιδαγωγικό ιδεώδες και να γίνει παιδαγωγικό ενέργημα.

Άλλωστε, σύμφωνα με τη Ζαμπέτα (2021) η εκπαίδευση δεν αποτελεί μόνο έναν από τους βασικούς θεσμούς για τη συγκρότηση της ταυτότητας του πολίτη και την επιτέλεση της δημοκρατικής πολιτειότητας, αλλά κι ένα διαρκές δημοκρατικό διακύβευμα, υπό την έννοια ότι ως δημοκρατικός θεσμός διέρχεται μια συνεχή κρίση νομιμοποίησης και αμφισβήτησης από την κοινωνία και γι' αυτό παραμένει πάντα ανοικτή στην κριτική ως πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης και πολιτικής αντιπαράθεσης.

Σήμερα, ο δεξιός εξτρεμισμός και ο λαϊκισμός λειτουργούν τόσο στην Ελλάδα όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο κυρίως ως κίνημα διαμαρτυρίας κι όχι ως μια συντονισμένη πολιτική δύναμη, κατά τον Schulz (2014), με κοινή

συνισταμένη μια στάση «αντι-» εναντίον της ξενοφοβίας, του ρατσισμού της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, της παγκοσμιοποίησης, της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και της μετανάστευσης.

Όμως, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμηθεί, η άνοδος των νεοφασιστικών αντιλήψεων, η στρατολόγηση νέων στον ακροδεξιό χώρο και ο κίνδυνος ανάδειξης του πολιτικού δεξιού εξτρεμισμού σε συνιστώσα της κομματικής σκηνής, όπως συνέβη στην Ελλάδα το 2012. Το σίγουρο είναι πως η ποιότητα της δημοκρατίας, όπως σημειώνει ο Barber (2001), δεν εξαρτάται από την ποιότητα της ηγεσίας, αλλά από την ποιότητα των πολιτών. Κι αν θέλουμε οι σημερινοί μαθητές να εξελιχθούν σε αυριανούς δημοκρατικούς πολίτες οφείλουμε να τους παρέχουμε δημοκρατική εκπαίδευση εντός των δημοκρατικών σχολείων μας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Ανδρούσου, Α. (2004). Ετερογένεια και σχολείο. Στη Σειρά «Κλειδιά και Αντικλειδιά» (Επιστ. Υπεύθυνη: Α. Ανδρούσου), Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004. ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Βανδώρος, Σ. (2015) 'Η Ελληνική Δημοκρατία αντιμέτωπη με τον εξτρεμισμό: Από αδρανής και αμήχανη, μαχόμενη', σε Συλλογικό (ed.) *Ελλάδα και Ευρωπαϊκή Ένωση στο σταυροδρόμι κρίσιμων εξελίξεων: Πολιτικές, στρατηγικές επιλογές και προοπτικές (τόμος πρακτικών)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σσ. 103–116.

Γιαννάκη, Δ. (2016). Πολιτική παιδεία και συμμετοχή: Εργαλεία για την θωράκιση της δημοκρατίας και την πρόληψη της βίαιης ριζοσπαστικοποίησης των νέων. Στο *Ναι στις ελληνογερμανικές συναντήσεις- ειδική ελληνογερμανική έκδοση*, Γερμανία: Ijab, (σσ. 25-28).

Δαφέρμου Χ. , Κουλούρη Π. & Μπασαγιάννη Ε. (2006). *Οδηγός Νηπιαγωγού, Εκπαιδευτικοί σχεδιασμοί, δημιουργικά περιβάλλοντα μάθησης*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών για το Νηπιαγωγείο. 2019.

Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Educ8. Ανακτήθηκε από : <https://project-educ8.eu/>

Ζαμπέτα, Ε.(2021). Δημοκρατική Διακυβέρνηση και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εκπαίδευση : η σχολική κοινότητα ως πεδίο ανάκτησης του δημόσιου χώρου. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*.(τ. 27), σσ. 39-60. Ανακτήθηκε από <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/03-%CE%96%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%AD%CF%84%CE%B1.pdf>

Ζαμπέτα, Ε. (2003). *Σχολείο και Θρησκεία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ζαμπέτα, Ε.(2019). Religion, democracy and education. *Social Cohesion and Development*, 13(1), 19-31. doi:<https://doi.org/10.12681/scad.19868>

ΙΕΠ. (2021). Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής & Πολιτικής Αγωγής στις Ε' & ΣΤ' Τάξεις του Δημοτικού.

ΙΕΠ. (2021). Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής & Πολιτικής Αγωγής στη Γ' Τάξη Γυμνασίου.

ΙΕΠ. (2021). Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής & Πολιτικής Αγωγής στην Α' Τάξη Λυκείου.

Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Εκπαιδευτικά Προγράμματα. Ανακτήθηκε από : <https://foundation.parliament.gr/el/ekpaideytika-programmata>

Καρακατσάνη, Δ. (2013). Η ιστορική διαδρομή της Πολιτικής Εκπαίδευσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα κατά τον 20^ο αι, *Συγκριτική και Διεθνής*

Εκπαιδευτική Επιθεώρηση. (τ. 20-21), σσ. 156-171. Ανακτήθηκε από <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/Karakatsani.pdf>

Καρακατσάνη, Δ. (2004). *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση. Γνώσεις, αξίες, πρακτικές*, Αθήνα : Μεταίχμιο.

Καζαμιάς, Α. (2016). Πολιτειακή Παιδεία του Πολίτη, Θεμέλιο της Δημοκρατίας, ένθετο στην Αυγή. Ανακτήθηκε από https://www.avgi.gr/entheta/187602_politeiaki-paideia-toy-politi-themelio-tis-dimokratias

Καρβούνης, Α. (2012). *Εισαγωγή στην οργάνωση και λειτουργία του κράτους*. Αθήνα: Πατάκης.

Καστοριάδης, Κ. (2008). *Η ελληνική ιδιαιτερότητα : Η πόλις και οι νόμοι*, τ. Β', Αθήνα: Κριτική.

Λάβδας, Κ. (2013). Πολιτική Παιδεία και πολιτικοποίηση : Μια παραδόξως δύσκολη θέση. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*.(τ.20-21), σσ. 47-64. Ανακτήθηκε από <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/Labdas.pdf>

Μισσαρά, Β. (2018). *Εκπαιδύοντας δημοκρατικούς πολίτες, Ο ρόλος και η συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του Συμβουλίου της Ευρώπης*. Αθήνα : Επίκεντρο.

Μούτσιος, Σ. (2020). Η «κρίση της δημοκρατίας», η εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη και η αγωγή του πολίτη, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, (τ.10), σσ.47-64. Ανακτήθηκε από <http://cier.edu.gr/wp-content/uploads/TEYXOS-10-4.pdf>

Νόμος υπ' αριθμ. 309/1976 . Τεύχος Πρώτον, Αρ. Φύλλου 100. Ανακτήθηκε από https://www.kodiko.gr/nomologia/download_fek?f=fek/1976/a/fek_a_100_1976.pdf&t=361c84ea35518ec62c036d2b430710c0

Οδηγός Εκπαιδευτικού για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στις Ε' και Στ' τάξεις του Δημοτικού. (2021).

Οδηγός Εκπαιδευτικού για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης Γυμνασίου. (2021).

Οδηγός Εκπαιδευτικού για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Α' τάξης Γενικού Λυκείου. (2021).

Συμβουλευτική νέων για την αντιμετώπιση της Ριζοσπαστικοποίησης. Κατευθυντήριες γραμμές για τους εργαζόμενους πρώτης γραμμής. Ανακτήθηκε από <https://www.ycare.eu/files/YCARE%20Guidelines%20Greek%20laidout.pdf>

Συμβούλιο της Ευρώπης. (2018). *Πλαίσιο αναφοράς ικανοτήτων για δημοκρατικό πολιτισμό*. Τόμος 3, σσ. 11-121. Ανακτήθηκε από <https://rm.coe.int/rfcdc-greek-volume-2/1680a3bf13>

Τσάφος, Β. (2014). *Αναλυτικό Πρόγραμμα. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί. Αναζητώντας νέες σταθερές σε έναν αβέβαιο κόσμο*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

ΥΑ23.613/6/Γ2/4094/86, ΦΕΚ – 619 Β/25.09.1986. Κανονισμός λειτουργίας μαθητικών κοινοτήτων. Ανακτήθηκε από <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/ya-236136-g2-4094-1986.html>

ΥΑ 113732/Γ2/03.10.2011/ΦΕΚ Β' 2337

ΥΑ 94236/ΓΔ4 – ΦΕΚ 3567/04.08.2021. Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών για τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων όλων των τύπων σχολικών μονάδων, Νηπιαγωγείων, Δημοτικών και των Γυμνασίων. Ανακτήθηκε από <http://iep.edu.gr/el/thesmiko-plaisio>

ΥΑ 16251/Δ1/ ΦΕΚ 5940/ 16.12.2021. Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στις Ε' και Στ' τάξεις.

ΥΑ 141415/Δ2 / ΦΕΚ 5287/ 12.11.2021. Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης Γυμνασίου.

ΥΑ 160510/Δ2 / ΦΕΚ 5879/ 15.12.2021. Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Α' τάξης Γενικού Λυκείου.

Φραγκουδάκη, Α. (2004) . Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός. Στη Σειρά «Κλειδιά και Αντικλειδιά» (Επιστ. Υπεύθυνη: Α. Ανδρούσου), Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004. ΥΠΕΠΘ – Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ξενόγλωσση

Ball, A. & Peters, G. (2001). *Σύγχρονη πολιτική και Διακυβέρνηση*. Αθήνα : Παπαζήσης.

Barber, B. (2001). Το μέλλον της Κοινωνίας των Πολιτών, *Κοινωνία Πολιτών*, τεύχος 6, σελ. 19.

Carocchia, G. (2001). Repression, Incorporation, Lustration, Education: How Democracies React to Their Enemies. Towards a Theoretical Framework for the Comparative Analysis of Defense of Democracy. Draft version. *Paper presented to the ECPR Joint Sessions of Workshops Grenoble*, 6-11 April 2001.

Carr, W. & Hartnett, A. (1996). *Education and the Struggle for Democracy*, Buckingham: Open University Press.

Cliteur, P. B., & Rijpkema, B. R. B.R.; Ellian, A.; Molier, G .(2012). The Foundations of Militant Democracy, (pp. 227-272). Leiden University. Ανακτήθηκε από <https://hdl.handle.net/1887/20832>

Counter Extremist Project. Greece. Extremism & Terrorism. Ανακτήθηκε από : <https://www.counterextremism.com/countries/greece-extremism-and-terrorism/report>, 2019

Dishon, G. (2019). The Citizen and the Situation: Situationism, Schooling, and the Cultivation of Civic Virtues. Σε C. Macleod & C. Tappolet, (Επιμ.) *Philosophical Perspectives on Moral and Civic Education*,(σσ. 12-24). New York : Routledge.

Fangen, K. & Carlsson, Y. (2014). Ο δεξιός εξτρεμισμός στη Νορβηγία: Πρόληψη και παρέμβαση. Σε R. Melzer & S. Serafin (Επιμ.) *Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη*. (σσ. 343-374). Αθήνα : Πόλις.

Jackson, L. (2019). *Questioning Allegiance. Resituating Civic Education*. London & New York : Routledge.

Kennedy, K. (2019). *Civic and Citizenship Education in Volatile Times. Preparing Students for Citizenship in the 21st Century*. Edited by Springer.

Krzywosz-Rynkiewicz, B., Zalewska, A., & Kennedy, K. (2018). Young people and active citizen-ship in post-Soviet times—A challenge for citizenship education. London & New York: Routledge.

Maxwell, B. & Tanchuk, N. (2019). School Councils as Seedbeds of Civil Virtue? Liberal Citizenship Theory in Dialogue With Educational Research, Σε Macleod & C. Tappolet, (Επιμ.) *Philosophical Perspectives on Moral and Civic Education*,(σσ. 113-134). New York : Routledge.

MYPLACE (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement) - Final Report Summary. <https://cordis.europa.eu/project/id/266831/reporting>

Pedahzur, A. (2004). The defending democracy and the extreme right. Σε R. Eatwell & C. Mudde. (Επιμ.) *Western Democracies and the New Extreme Right Challenge*. (σσ. 108-130). London and New York : Routledge.

Practice Project. (2019). Εθνική Έκθεση για τη Συνεχιζόμενη Επαγγελματική Ανάπτυξη, την Κριτική Σκέψη και την Πρόληψη του Ριζοσπαστισμού στο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Σύστημα. *Preventing Radicalism through Critical Thinking Competences*. Αθήνα : Κέντρο Κοινωνικής Δράσης και Καινοτομίας (ΚΜΟΠ). Ανακτήθηκε από : <https://practice-school.eu/media/practice-crr-web-el.pdf>

RAN Centre of excellence. (2018). Transforming schools into labs for democracy. Ανακτήθηκε από https://home-affairs.ec.europa.eu/system/files/en?file=2019-04/ran_edu_transforming_schools_into_labs_for_democracy_2018_en.pdf

Sajjad, F. (2022). Rethinking education to counter violent extremism: a critical review of policy and practice. *Ethics and Education*, 17:1, σσ. 59-76. DOI:10.1080/17449642.2021.2023998

Schulz, M. (2014). Μια κοινή Ευρώπη της ποικιλομορφίας ενάντια στον δεξιό εξτρεμισμό και λαϊκισμό. Σε R. Melzer & S. Serafin (Επιμ.) *Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη*. (σσ. 377-395). Αθήνα : Πόλις.

S. Sieckelinck, F. Kaulingfreks & M. De Winter .(2015). Neither Villains Nor Victims: Towards an Educational Perspective on Radicalisation, *British Journal of Educational Studies*, 63:3, 329-343. DOI: 10.1080/00071005.2015.1076566

UNESCO. (2016). «Οδηγός δασκάλου για την πρόληψη του βίαιου εξτρεμισμού». Ανακτήθηκε από https://en.unesco.org/sites/default/files/lala_0.pdf

UNESCO. (2017). Preventing violent extremism through education, A guide for policy makers. France : United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Ανακτήθηκε από : <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000247764>

Westheimer, J., & Kahne, J. (2004). Educating the “good” citizen: Political choices and pedagogical goals. Ανακτήθηκε από : *PS Political Science and Politics*, 37(2), 241–247.

YEIP. (2018). Young, Marginalised but not Radicalised. A Comparative Study of Positive Approaches to Youth Radicalisation. UK : IARS Publications. Ανακτήθηκε από <https://www.kmop.gr/wp-content/uploads/2020/06/Transnational-policy-measures-for-preventing-youth-radicalisation.pdf>

Youth Counselling against Radicalization - Πρόγραμμα Ycare. Ανακτήθηκε από <https://www.ycare.eu>

Διαδικτυακοί Τόποι / Ιστοσελίδες

Συνέντευξη Ν. Κεραμέως στον ANT1 για τις επιθέσεις στο ΕΠΑΛ Σταυρούπολης. 02.10.2021. Γραφείο Τύπου Υπουργείου Παιδείας. Ανακτήθηκε από <https://www.minedu.gov.gr/grafeio-tyrou-kai-dimosion-sxeseon/omilies/50305-02-10-21-i-ypourgous-paideias-thriskevmaton-n-kerameos-ston-ant1-kai-tin-ekpompi-proinoi-typoi>

Δημοσκόπηση MRB στα Νέα. Ανακτήθηκε από <https://www.tanea.gr/2022/12/16/politics/prosoxi-sto-komma-tou-ilia-kasidiari/>